

Inhoud

- **Vooraf**
- **Landschapslezen – leeswijzer**
- **Onderweg – bewust wandelen**
- **Vele landschappen in één**
- **Verleden land?**
- **Diepe tijd en bodemarchief – de verticale blik**
- **Samenleven in een cultuurlandschap – de horizontale ecologische blik**
- **Landschapsbiografie – de horizontale cultuurhistorische blik**
- **Een korte bewoningsgeschiedenis – cultuurhistorisch panorama**
- **Didactiek en werkvormen**

Vooraf

Hoe kijk je naar een landschap? Het lijkt simpel, al is die vraag niet zo makkelijk te beantwoorden. Iedereen heeft een eigen manier van kijken, iedereen ziet in hetzelfde landschap of uitzicht iets anders dat de aandacht trekt of kenmerkend is. Maar meestal gaat het toch ongeveer als volgt: je bent in de juiste stemming en neemt even afstand – van jezelf, van de waan van de dag en van je omgeving. De eerste blik is een wijde, weidse impressie, waarbij je alles wat je ziet, in grote lijnen in je opneemt. Je registreert, er ontstaat een beeld in je hoofd – of is het je hart? – van het landschap. Daarna begin je in te zoomen op details. Opvallende knikjes hier, een strookje groen of een rechte weg daar, kronkelende paden of beekjes, een huizenrij of haag, laag hangende wolken, in het oog springende vormen en kleuren, een spel van licht en schaduw, joelende kinderen, natuurlijke geluiden van vogels of ritselende bladeren, storend lawaai op de achtergrond...

Het is ongeveer zoals je in een kiosk of een bibliotheek een boek doorbladert. Het onderwerp, de bladspiegel, de kwaliteit van de foto's, de tekst op de achterflap – dat zijn de grote lijnen. Als die je aanspreken, duik je een laag dieper. Je begint te lezen. Je proef van de schrijfstijl en bekijkt hier en daar een opvallend beeld of illustratie wat nauwkeuriger. Zo vul je de eerste, algemene indruk die je hebt opgedaan, wat meer in. Ook de kwaliteit van het papier, ja, zelfs de geur en de manier waarop het boek aanvoelt, bevalt je wel. En plots besluit je dat je het boek wilt lezen.

Het landschap van Affligem, Dilbeek, Roosdaal, Sint-Pieters-Leeuw, Ternat kun je inderdaad als een boek beschouwen. Een boek vol beelden en verhalen. Zinnen, woorden, plaatjes... gevlochten tussen leestekens. Die leestekens zijn de elementen die bepalen hoe jij het landschap beleeft, ritmeert en begrijpt. En sommige details – die markante boom, dat kruis of die kapel te midden van een akker, een bloeiende hoogstamboomgaard of schaduwrijke holle weg... – zorgen ervoor dat je het landschap waardeert en in sommige gevallen herken je het als jouw landschap.

Wat we dagelijks om ons heen zien, is gevormd door eeuwen menselijke activiteit, eeuwen van wonen en werken in en met het landschap. Overal zijn de sporen ervan zichtbaar. Maar er is meer. Reliëf en bodem zijn getekend door de werking van zand en leem, water en wind, zon en regen, vorst en dooi. Natuurkrachten hebben in de loop van miljoenen jaren het zeer verscheiden én tegelijk zeer kenmerkende Pajotse landschap geboetseerd tot wat het nu is. Pas later heeft de mens er zich gevestigd en het landschap haast volledig naar z'n hand gezet. Hier en daar zijn er nog restjes 'vrije' natuur, al zijn ook die niet langer ongerept en vragen om extra zorg en aandacht.

Als je in het landschap wandelt en het leert lezen, word je de hele tijd uitgedaagd. Waarneming, herinnering en verbeelding wisselen elkaar voortdurend af. Zo blijkt het landschap uit je kinderjaren onuitwisbaar in geheugen te zijn geëst.

Dat beeld sluit zelden naadloos aan bij het landschap zoals het nu is – tastbaar én zichtbaar. Bijna alle landschapsverhalen wortelen in het verleden, in wat ooit was. Vandaaruit kun je twee sporen volgen. Spijt om wat mettertijd is verdwenen, maar evenzeer blijdschap over wat nog is bewaard.

Landschappen – ook natuurlandschappen – zijn vandaag meer dan ooit mensenwerk. In die zin zijn ze aan veranderingen en aanpassingen onderhevig. Ze zijn voortdurend in transformatie, al zijn er ook zaken die niet zomaar verdwijnen. Soms wordt bewust gekozen voor het behoud of herstel van een landschap, al is de samenleving intussen grondig gewijzigd. (Zoals sommige boeken klassiekers kunnen worden en opnieuw, in een nieuw kleedje, verschijnen.) Het liefst zouden we willen dat het verleden zich niet helemaal loszingt van de hedendaagse werkelijkheid en dat wat nog rest uit vroeger tijd, onlosmakelijk deel blijft uitmaken van het leven van alledag. Zo ontstaan er vertrouwde, betekenisvolle ankerpunten in het landschap. Het zijn kapstokken waaraan jij jouw verhaal kunt ophangen. Je bent er thuis. Het zijn plekken waarmee je je verbonden voelt. Net zoals planten en dieren, voel je als mens blijkbaar instinctief dat het belangrijk is om de draad met het verleden niet zomaar te verbreken. De geslaagde wisselwerking tussen oud en nieuw bepaalt voor een stuk de kwaliteit van leven.

Landschapslezen – leeswijzer

In wat zo dadelijk volgt, is landschapslezen opgevat als een methodiek die je in staat stelt al wandelend het omringende landschap waar te nemen en te beschrijven, en het in zijn diverse verschijningsvormen zoveel mogelijk te begrijpen en – wie weet – ook te verklaren. Dit betekent dat je, alleen of samen met anderen, onderweg, de samenstellende landschapselementen leert zien, benoemen, analyseren en interpreteren, en ze ook in hun verbondenheid en wisselwerking leert herkennen als geheel – als landschap.

Landschapslezen vergt een aandachtige meerzinnige blik – ruimtelijk, maar ook in de tijd. Je kunt dit doen vanuit verschillende invalshoeken, met verschillende kijkbrillen als het ware: vanuit de ‘diepe tijd’, ondergronds (verticaal), vanuit de zichtbare sporen van leven en gebruik van het landschap, bovengronds (horizontaal), maar altijd vanuit cultuurhistorisch én ecologisch oogpunt tegelijk. Hierdoor tracht je samenhangen en processen bloot te leggen. In hun onderling verband bepalen al deze aspecten de eigenheid – of zo je wilt: de identiteit of het karakter – van het landschap. In zekere zin is elk landschap altijd meerdere landschappen in één.

Alle landschappen in Vlaanderen zijn cultuurlandschappen. Ze zijn doorheen de tijd door de mens bewoond, bewerkt en vormgegeven. Enerzijds heeft de mens het landschap ‘geschapen’ (vandaar de oorspronkelijke Oudnederlandse term ‘lantscap’), anderzijds heeft het landschap diezelfde mens in z’n doen en denken voortdurend bepaald en beïnvloed. Vandaag is het landschap in Vlaanderen sterk gefragmenteerd en bestaat het veelal slechts uit een toevallig samenraapsel van stukken en brokken.

Uiteindelijk resulteert landschapslezen in een verhaal waarbij je – al bewegend, kijkend en reflecterend – ‘in’ het landschap treedt. Hierbij hoort evenzeer een filosofische houding (beschouwing) en een praktijk (attitudes), en is er ook ruimte voor creativiteit (artistieke expressie, literatuur, poëzie...). Het gaat dus niet zozeer om kennisoverdracht dan wel om landschapsbeleving – met inzichten en ervaringen, kritische zin, oog voor verantwoordelijkheid en engagement.

Deze nota is een eerder thematisch opgebouwd kaderverhaal, geen gedetailleerd uitgewerkte cursus. Het wil aanzetten tot reflectie en actie. Bij elk hoofdstuk is een selectie bibliografische verwijzingen (publicaties, url’s...) toegevoegd om zich zelfstandig in de materie te verdiepen. Al wandelend het landschap lezen kan leiden tot een groter ecologisch en cultuurhistorisch bewustzijn en betrokkenheid. Tegelijk kan het ook stapstenen aanreiken voor een maatschappelijk gedragen landschapsbehoud of -beheer. Vandaar ook het belang van een didactiek met aangepaste werkvormen.

Onderweg – bewust wandelen

Het landschap leer je best al wandelend begrijpen. Bij landschapslezen is het belangrijk dat je je langzaam verplaatst. Je neemt de tijd om alles wat je ziet, in je op te nemen en erover te na te denken. Als je met anderen bent, heb je bovendien de kans om ter plekke ideeën en ervaringen uit te wisselen.

Bij landschapslezen tracht je zoveel mogelijk een parcours uit te stippelen dat recht doet aan (de eigenheid van) het landschap. De lengte van de wandeling doet er niet toe, al is het wel aangewezen om voldoende tijd uit te trekken en een eindje (samen) op pad te gaan. Bij landschapslezen gaat het niet om routine of de bevestiging van wat je allang weet. De drang om iets nieuws te ontdekken is de beste drijfveer. Zo'n wandeling doet iets met je. Achteraf kun je zeggen dat je iets zinvols hebt meegemaakt. Ook hier geldt de stelregel: in een echte ontdekkingsreis komt het er niet op aan om nieuwe, nog onbekende landschappen te zien, maar om ze met nieuwe ogen te bekijken.

Elk landschap zit boordevol verrassingen. Zeker in Pajottenland waar landelijke weidsheid – akkers, weilanden – en toefjes bos al snel afgewisseld worden met woonwijken, industrieterreinen of autowegen. Heden en verleden tuimelen voortdurend over elkaar heen. De meeste landschappen hebben de laatste vijftig jaar een grondige metamorfose ondergaan. Je kunt trouwens op verschillende manieren 'bewust' wandelen. Bij landschapslezen ligt de nadruk vooral op het narratief. Alsof een verhaal wordt uitgerold dat langzaam, stap voor stap, tot leven komt. In het begin is niet meteen alles duidelijk, het verhaal groeit naargelang je beter leert kijken en je meer context krijgt aangereikt. Geheugen en verbeelding worden wakker gemaakt en verbinden zich met wat je zoal rondom je ziet. Zo krijgt het landschap – in tijd en ruimte – opnieuw gelaagdheid, samenhang en betekenis.

Als niet zozeer het waarnemen, begrijpen of verklaren van het landschap het doel is, kun je je er ook in laten onderdompelen. Je stapt dan als het ware een andere wereld in en gaat er helemaal in op. Dit is een sferische benadering van het landschap. Dit gebeurt bijvoorbeeld als je wandelt op een begraafplaats of een besloten tuin. Je kunt rustig filosoferen, een boek lezen en wordt niet voortdurend afgeleid door allerlei indrukken van buitenaf die om aandacht vragen. Sommige mensen luisteren vooral naar het landschap. In zekere zin is het 'geluidslandschap' het meest ruime kader waarin het fysieke landschap kan worden gevat.

Met de rugzak erop uit trekken en lange tochten maken is iets anders dan enkele uren in een cirkel lopen. Als bij trekkings of hikings de fysieke ervaring, vaak met sterke emoties en mentale indrukken – al dan niet als sportieve prestatie – voorop staat, zijn herhaling en vertrouwdheid kenmerkend voor een ander soort wandelen. Een dagelijks ommetje (met de hond) bijvoorbeeld, maar ook het meditatieve bewegen, zoals monniken doen in een verstilde kloostergang of -tuin. Je kunt ook bewust ergens gaan struinen, dolen of zelfs verdwalen. Je hebt dan geen doel: de vrijheid, het bewegen of wandelen zelf is je voldoende.

Volgen nu enkele reflecties die je kunnen helpen om met meer aandacht te wandelen. Stel niet uit, maar vertrek. Wandelen kost nu eenmaal moeite, zeker als het weer of de gezondheid niet mee zitten. Als je wandelt, neem je even afstand van wat je aan het doen bent. Zeker als je emotioneel of in je denken vastzit, inspiratie of creativiteit mist, kies je best een pad dat je nog niet kent. Ontdek en geniet onderweg. Wandelen gebeurt van nature traag. (Nee, 'wandelen is geen sport.')

Leer alleen wandelen, alvorens met anderen op stap te gaan. Je komt jezelf tegen en leert bewuster naar de omgeving kijken. Laat je zo nu en dan door de natuur overweldigen en ontdek de schoonheid van een landschap. Vergeet de kloktijd en allerlei technologische 'prothesen' (Smartphone, stappenteller...), blijf in het moment en proef het seizoen. Zie verbanden in het landschap en ontdek wat er uit vroeger tijd bewaard is gebleven. Iets te weten komen, iets leren zien, benoemen en begrijpen is een plezier. Tracht het landschap met al je zintuigen aan te voelen, kijk regelmatig achterom, houd de horizon in het oog en sta even stil op kruispunten of rituele, vaak religieuze plekken (kerken, monumenten, waterputten...). Verbind kennis en inzicht met herinneringen, gevoelens en verbeelding. Laat hoofd, hart en benen in balans komen. (Ja, 'de wereld is niet wat je denkt, maar wat je leeft.')

Blijf achteraf bewust van je ervaringen en koester wat je hebt ontdekt. Leeg op tijd je rugzak – letterlijk en figuurlijk – en zet hem al klaar voor een volgende wandeling.

leestips:

- Frédéric Gros, *Wandelen. Een filosofische gids*, uit het Frans vertaald door Liesbeth van Nes, De Bezige Bij, Amsterdam/Antwerpen, 2013
- Michel Lafaille, *Onderweg. Twaalf reflecties om bewuster te wandelen*, Sterck & De Vreese, Gorredijk, 2019
- David Le Breton, *Ode aan het wandelen*, uit het Frans vertaald door Joris Capenberg, Waerbeke, Geraardsbergen, 2018 [passage: <https://soundcloud.com/user-892529988/wp-ode-aan-het-wandelen>]
- Ton Lemaire, *Wandelenderwijs. Sporen in het landschap*, Ambo, Amsterdam, 1997
- Rebecca Solnit, *A Field Guide of Getting Lost*, 2015, Canongate Books Ltd, Edinburgh, 2005

Vele landschappen in één

Je kunt het landschap vanuit diverse perspectieven benaderen.

Enerzijds beleef je het landschap altijd subjectief – vanuit je eigen, persoonlijke invalshoek, leefwereld of referentiekader. Je neemt de werkelijkheid om je heen altijd op jouw manier waar. Het landschap kan dan tijdens een wandeling aan je verschijnen, maar ook in een afbeelding, een literaire beschrijving... Je kunt de notie 'landschap' ook in overdrachtelijke zin gebruiken, zoals bv. in 'media-' of 'politiek landschap'. Het landschap kan de drager zijn van persoonlijke herinneringen uit de kindertijd, je jeugd, een vakantie..., maar evenzeer verwijzen naar het collectieve geheugen van een groep of gemeenschap. Landschap als erfgoed is altijd verbonden met emoties. Denk maar aan een slagveld, een eeuwenoud bos of een bedevaarstoord.

Pleegkind

*Op school hield ik van het diepe groen op een prent –
Horizonten opgetuigd met windmolenwieken en -zeilen.
De maalterijen scherp uitgelijnd. Hun ter-plekke-zijn
Nog meer op hun plaats, eens gespiegeld in de sloten.
Ik kan me niet herinneren dat ik niet altijd heb geweten
De in zichzelf besloten hydrauliek van een land
Van glibberig slib en groenig slijm en vloed bij valavond.
Mijn verzande hoop. Mijn laaglanden van de geest.*

*Zwaarte van het zijn. En poëzie
Traag in de slome tred van wat verglijdt.
Op mij wachtend tot ik bijna vijftig was
Om wonderen naar waarde te schatten.
Zoals de boomklok van koekblikken
Die ketellappers maakten. Hunkerend
Naar hemel om op te klaren, tijd om
Verrukt te zijn en het hart te luchten.*

Seamus Heaney [eigen vertaling]

Anderzijds kun je op een min of meer objectieve manier naar het landschap (leren) kijken. Dan zijn (empirische) herhaalbaarheid en/of meetbaarheid belangrijke graadmeters. Al naargelang de invalshoek benoem je dan de criteria waaraan het landschap moet voldoen, zodat je het in zijn verschijningsvorm kunt ontleden en verklaren. Een voorbeeld. In het landschap zijn vaak nog heel wat archeologische of cultuurhistorische relictten aanwezig. Op basis hiervan en extra documenten, zoals kaarten, luchtfoto's, archieven, toponiemen, afbeeldingen, geschreven bronnen en mondelinge getuigenissen, tracht je dan op een wetenschappelijke manier geschiedenis te schrijven. Ook de geologie, de geomorfologie, de historische, fysische of sociale geografie, de biologie, de landschapsecologie... benade-

ren het landschap op hun eigen, vaak zeer specifieke wijze en hanteren hiertoe zeer gespecialiseerde methodes en parameters, instrumenten en technieken.

Beeld, streek, systeem

Een landschap heeft vele gezichten en is moeilijk eenduidig te definiëren. Elke definitie hangt af van het gezichtspunt van wie kijkt of spreekt. Toch zijn er een drietal manieren waarop het landschap op een vrij objectieve manier kan worden bekeken: als beelddrager, als streek óf als systeem.

Als je het landschap als 'beelddrager' benadert, gaat het om het beeld dat je van de fysieke omgeving visueel waarneemt: de vormen, de kleuren, de open- of de geslotenheid... Het landschap is dan in één blik te overzien. Als een welomschreven, afgebakend geheel binnen je gezichtsgrens. Een beetje zoals in een foto of bij een schilderij.

Je spreekt over een landschap ter aanduiding van een 'streek' of 'regio', wanneer een groter, aaneengesloten gebied op basis van een aantal criteria als een eenheid wordt beschouwd. Enkele voorbeelden. Het 'gewest' Vlaanderen vormt taalkundig, cultureel, demografisch en institutioneel een entiteit. Pajottenland is een erkende 'Belgische landstreek' in de provincie Vlaams-Brabant (administratief): een zachteuvelende (morfologisch), vruchtbare landbouwstreek (bodengebruik) ten zuidwesten van Brussel. Bodemkundig maakt de regio deel uit van de Brabantse Leemstreek en gaat in oorsprong (geologisch) terug op het Massief van Brabant. Dilbeek en Sint-Pieters-Leeuw zijn ruimtelijk (stedenbouwkundig) en sociologisch grotendeels verstedelijkte gemeenten, terwijl Affligem en Ternat heel wat randstedelijke kenmerken vertonen; alleen Roosdaal heeft het overwegend landelijke karakter van Pajottenland nog weten te behouden.

Bij het landschap als 'systeem' staat de werking, het samenspel tussen de onderdelen waaruit het landschap bestaat, centraal. Dit vergt een globale, holistische benadering, waarbij alles op alles is betrokken, zoals in een ecosysteem. Ook bij landschapslezen tracht je zoveel mogelijk afzonderlijke componenten van het landschap in relatie tot elkaar te begrijpen. Hoe staan de landschapselementen in relatie tot elkaar? En hoe beïnvloeden en doordringen ze elkaar? Het landschap – zeker een cultuurlandschap – is altijd op te vatten als een samenspel van natuur én cultuur tegelijk. In die zin is het een ecologisch én cultuurhistorisch geheel en vergt het een holistische, synthetische benadering.

Ontrafelen en samenlezen

De studie van het landschap vraagt aandacht voor formele (de vorm, het uiterlijk), functionele (onderlinge betrekkingen van de samenstellende elementen) en historische of temporele aspecten (ontwikkelingen en veranderingen in de tijd). In een landschappelijk systeem worden zowel biotische als abiotische componenten onderscheiden. De 'abiotische processen' hebben de ondergrond en het aanzijn van het landschap bepaald en vormgegeven: de gesteenten (lithosfeer) en hun ontstaan (geologie), de aardvormen (geomorfologie), het weer (klimaatkunde), de bodem en het water (hydrosfeer). Samen vormen ze de bouwstenen van

het leven. Ze zijn de basis waarop en waarmee de mens doorheen de tijd de natuurlijke biotoop tot een eigen, bruikbare leef-, woon-, werk- en vrijetijdsomgeving heeft omgevormd. Mettertijd zijn planten (flora) en dieren (fauna) almaar meer onderdeel geworden van de mensenwereld. Vandaag zijn de meeste 'biotische processen' zelfs niet meer los te denken van de menselijke invloedssfeer (noösfeer). Vanuit ecologisch, ruimtelijk en cultuurhistorisch perspectief is de biosfeer van Pajottenland opgenomen in de 'nevelstad' Vlaanderen.

Een landschap is een complex van relatiestelsels, die samen een herkenbaar deel van het terrestrische aardoppervlak vormen, dat gemaakt en in stand gehouden wordt door de wisselwerkingen van levende en niet-levende natuur, inclusief de mens. [definitie van de Werkgemeenschap voor Landschapsonderzoek (WLO)]

In Nederland is 'Leesbaar Landschap' een handige, zeer bruikbare methode die door de meeste milieu- en natuur(beschermings)organisaties wordt aangewend bij begeleide wandelingen. Het reikt een gestructureerde methodiek aan om de kwaliteiten in het landschap waar te nemen en te beleven, door ze 'hardop' toegankelijk te maken voor een ruim publiek. Hiertoe worden vier perspectieven samengebracht om samenhangen in het landschap te leren lezen. Deze leesbril kan ook worden gebruikt tijdens wandeltochten door Pajottenland.

- verticale samenhang: hier gaat het vooral om (het ontstaan van) de ondergrond (de diepe, geologische tijd), de relatie ervan tot biotopen, ecologie en landgebruik

in Roosdaal? bv.: getuigenbossen met diep uitgesneden hellingen, dalen en 'groebes' | glooiend landschap | uitgestrekte akkers | grote variatie boomtypes | vegetaties die verwijzen naar rijke leemondergrond | bronbosjes | grote vierkanthoeves...

- horizontale samenhang: hier gaat het om formele, zichtbare structuren en patronen van landschapselementen (zoals wegen, waterlopen, vegetatie, bewoning, ruimtelijke inrichting...) die inzage geven hoe het landschap 'werkt' of functioneert, met bijzondere aandacht voor de menselijke aanwezigheid (bv. dominant, groot- of kleinschalig...), de mobiliteit van plant, dier en mens, en hun onderlinge ecologische samenhang (o.a. verdeling, ontsluiting, begrenzing, waterbeheer...)

in Roosdaal? bv.: grote percelen | weidse akkerlanden | groene, meanderende beekvalleien | vele kleine paden | hagen, heggen en groene corridors | grote verkeersweg in het dal | zeer verspreide bewoning | molens op de kruinen | bosrelicten...

- seizoensamenhang: zintuiglijke indrukken (o.a. geuren, kleuren...) en de toestand van bomen, planten en gewassen geven aan op welk moment in het jaar je het landschap beleeft en dient te begrijpen

in Roosdaal? bv.: herfstkleuren en bruine, vers geploegde akkers | gele koolzaadvelden | bewolkte, dramatische luchten, met zo en dan een sprankeltje zon – lange boomschaduwen | weinig landbouwactiviteit | geluidshinder in het dal...

- historische samenhang: cultuurhistorische relictten, menselijke bedrijvigheid, bewonings- en bebouwingspatronen (bv. landelijk, residentieel, verstedelijkt...), lacunes en verstoringen

in Roosdaal? bv.: kapellen en kruisen | kerkwegels en holle wegen | hoofdzakelijk landbouw (zelfs wijnbouw!) | grote, goed bewaarde vierkantshoeves | residentieel wonen, verrommeling en lintbebouwing als aanslag op het natuurlijke landschap...

Een landschap verandert voortdurend. Het ziet er 's ochtends anders uit dan bij avondlicht, in de lente anders dan in de herfst en vijftig jaar geleden anders dan nu. De vier voormelde samenhangen veranderen daarmee ook, de ene meer dan de ander. Sommige kenmerken zijn minder onderhevig aan de tijd dan andere. Bovendien heb je bij de waarneming en de interpretatie van wat je ziet, nu eens meer dan weer minder (voor)kennis nodig. Zo is voor het lezen van de verticale en cultuurhistorische samenhang heel wat meer inzicht en kennis nodig dan voor de (oppervlakkige) horizontale en seizoensamenhang. Om het ontstaan van het landschap en het complexe ecosysteem te begrijpen heb je dus heel wat bijkomende achtergrondinformatie nodig.

Kijken, vragen en interpreteren

Toch komt het er bij landschapslezen vooral op neer dat je de juiste vragen leert stellen. Hiertoe gebruik je al je zintuigen én je verstand. Vandaar ook het belang van de onbevangen, persoonlijke waarneming. Landschapslezen benadert het landschap in de eerste plaats 'fenomenologisch'. Hierbij staan verwondering en nieuwsgierigheid centraal. Een stevige rugzak met (feiten)kennis is natuurlijk meegenomen, maar kan onderweg soms zwaar wegen.

Als je de 'vele landschappen in één' wilt begrijpen en eventueel ook verklaren, moet je het landschap 'van binnenuit' beleven. Al wandelend leer je kijken, vragen én interpreteren. Als je met anderen op stap bent, wissel je je ervaringen, bedenkingen en inzichten uit en kom je tot een gesprek. Niet ieders blik is altijd even scherp, meningen over het landschap kunnen trouwens behoorlijk verschillen. Gedachtewisselingen die met respect voor elkaars visie worden gevoerd, kunnen elkaar verrijken en leiden tot een beter begrip – van elkaar én het landschap. En mogelijk ook tot gedragsverandering of waardering. Want spontaan komt altijd de kwaliteit of de (verloren) schoonheid van het landschap ter sprake. Telkens weer blijkt dat de mate waarin je – allen of samen met anderen – het landschap kunt lezen en begrijpen een graadmeter is voor landschapskwaliteit. Of nog: hoe sterker de samenhang tussen alle landschapselementen, hoe hoger de belevingswaarde en de landschapskwaliteit.

leestips:

- Marc Antrop, *Perspectieven op het landschap. Achtergronden om het landschap te lezen en te begrijpen*, Pelckmans, Kapellen, 2007
- Jan Kolen & Ton Lemaire (red.), *Landschap in meervoud*, Jan Van Arkel, Utrecht, 1999
- Katrien Hendriks & Henk Kloen, *Leesbaar Landschap. Handleiding*, m.m.v. Johan Eppink & Taco Jansonius, CLM Landschapsbeheer Nederland & IVN Vereniging voor natuur- en milieueducatie, Amsterdam, 2007; <https://edepot.wur.nl/117687> [zeer degelijk leerboek met allerlei concrete voorstellen en werkvormen]

- De 'Werkgemeenschap voor Landschapsonderzoek' (WLO) is een Nederlandse vereniging voor professionals en wetenschappers die zich bezig houden met landschapsecologisch onderzoek, met een online tijdschrift (vanaf 2002); www.landschap.nl.
- In het najaar 2020 is de 'Academie voor Landschap' opgestart (samenwerking WLO, Nederlandse Vereniging voor Tuin- en Landschapsarchitectuur en Staatsbosbeheer). De eerste leerlijn handelt over het 'verdwijnen en veranderen van het landschap'. [Hoe kunnen we omgaan met het verlies van waarden, voor onszelf, voor bewoners, bezoekers en anderen? Hoe kunnen we de betrokkenheid van het landschap opnieuw vormgeven? Hoe gaan we het gesprek aan?]

Verleden land?

Een landschap verouderd niet, het evolueert en verandert. In die zin lijkt het wel op een boom. Wat je aan de oppervlakte ziet, is altijd actueel en springlevend, terwijl de onderliggende, veelal verborgen structuur vaak al een hoge ouderdom heeft en diep in de tijd is geworteld. Het landschap zoals jij het vandaag waarneemt, is als het ware het voorlopige eindpunt van de onophoudelijke wisselwerking tussen natuurlijke processen en menselijk handelen.

Het landschap heeft te maken met hoe wij, mensen, onze leefomgeving ervaren. Het is dus altijd nabij en overal aanwezig. In die zin fungeert het landschap als een spiegel. Aan het landschap kun je zien wat wij als samenleving belangrijk vinden en hoe wij ons als individu of gemeenschap ons leven en onze omgeving vormgeven. Tegelijk is in het landschap te zien hoeveel ruimte de natuur (nog) krijgt en hoe ze zich gedraagt, hoe onze voorouders met het land omgingen en welke erfenis wij voor volgende generaties (willen) achterlaten. Het is nooit iemands persoonlijk bezit, maar van iedereen.

Het landschap is een gedeeld, moeilijk te beheren erfgoed. Daarnaast is het een dynamisch geheel en altijd in verandering. Zowel maatschappelijke als individuele activiteiten hebben er hun weerslag. Dit was zo in het verleden en zal ook in de toekomst zo zijn. Gelukkig blijft ook een aantal eigenschappen constant. Mede hierdoor heeft het landschap een specifieke uitstraling of eigenheid. Dit geldt zeker ook voor Pajottenland.

Het landschap vormt onze zichtbare omgeving. Het vertelt ons het verhaal over de geschiedenis van onze leefomgeving, het verklaart de verschillen en de samenhang. Niet alleen heeft het landschap zijn eigen identiteit, het vormt ook onderdeel van onze identiteit. Het landschap is van fundamenteel belang voor de kwaliteit van ons leven en ons welbevinden. Dit belang dragen wij uit en we willen het bewustzijn erover versterken. [uit: Nederlands Landschapsmanifest, 2005]

Elke generatie is verantwoordelijk voor de huidige en toekomstige kwaliteit van het landschap. Het landschap van morgen maken we immers vandaag. Om verbondenheid mogelijk te maken, is het van belang om bij nieuwe ontwikkelingen respect te hebben voor natuurwaarden en cultuurhistorisch erfgoed, maar dienen we ook nieuwe kwaliteiten toe te voegen. (Soms is het echter aangewezen om radicaal met wat is geweest, te breken.) Niemand zal vandaag nog betwisten dat het landschap een cruciale rol speelt in ieders leefkwaliteit en welbevinden. Dit stelt ook de Europese Landschapsconventie (2000) die in 2005 in België en Nederland van kracht werd.

Gewijde tijd, sacrale ruimte

Het landschappelijke bewustzijn in het West-Europa dateert uit de 16de eeuw. Pas dan is er sprake van 'landschap' en ontstaat er in de schilderkunst een eigen voorstellingstraditie. Het is het moment dat de moderne mens zich stilaan be-

wust wordt van z'n eigen kennen en kunnen. Het opkomende kapitalisme en de wisselende raltie met God zal in de volgende eeuwen ook leiden tot een nieuwe verhouding met de ruimtelijke omgeving. De mens gaat het land niet alleen visueel ontdekken, maar begint het ook op zijn commerciële waarde te beoordelen. In de loop van de laatste twee eeuwen is dit proces alleen maar versneld. En sinds de jaren '60 van de vorige eeuw is de traditionele landbouwcultuur in Pajottenland ten dode opgeschreven. De markt, overheidsinmenging, subsidies en Europese regelgeving zijn vandaag alomtegenwoordig.

Deze visie staat in schril contrast met het wereldbeeld van de premoderne samenleving, waar de mens als door lotsbestemming toebehoorde aan het land en niet omgekeerd. De gebruikswaarde van het land stond voorop, niet zozeer de ruilwaarde, wat we nu meestal in geld uitdrukken. Bovendien zat het landschap voor onze voorouders boordevol tekens. Het leven was ingericht volgens het ritme van de gewijde, cyclische tijd, dat geënt was op de agrarische kalender. Hier en daar waren er heilige, sacrale ruimtes waar je met het goddelijke – de boven-natuur – in contact kon treden, terwijl de niet door de mens gecontroleerde, wilde natuur nog ruimschoots aanwezig was. In die zin is het geërfde landschap – naast alles wat zich onder of aan de oppervlakte bevindt – voor ons, vandaag, ook een 'vreemd, voorbij land' geworden.

Iemand's thuis was het middelpunt van de wereld omdat het de plek was, waar een verticale lijn een horizontale sneed. De verticale was een pad dat omhoogging naar de hemel en omlaag naar de onderwereld. De horizontale vertegenwoordigde 's werelds verkeer, al de mogelijke wegen die over de aarde naar andere plaatsen liepen. Thuis was je de goden in de hemel en de doden in de onderwereld dus het meest nabij. Deze nabijheid beloofde toegang tot beide. En tegelijkertijd was je aan het beginpunt, en hopelijk het terugkeerpunt, van alle aardse reizen. [John Berger, En onze gezichten, mijn hart, vluchtig als foto's, Amsterdam, 1995]

Ruimte, plaats, (on)plek...

Ondanks sporadische protesten en een groter maatschappelijk bewustzijn voor natuur en klimaat, erfgoed en leefkwaliteit, wijst alles erop dat de 'onttovering' van de ruimte vandaag nog wordt voortgezet. De fysieke en mentale erosie van het landschap neemt almaar toe. Plekken worden meer en meer vervangen door karakterloze, eenduidige en inruilbare 'onplekken' of 'niet-plaatsen'. Vaak onderhouden we niet langer een emotionele band met de fysieke omgeving en zijn we alleen nog passanten. Snelwegen doorkruisen het oude cultuurlandschap, landelijke dorpen krijgen residentiële inwijking, andere worden randstedelijke transitorderen of zijn verstedelijkt. Nieuwbouwwijken, winkelloosden, tankstations, lintbebouwing en ruilverkaveling doorbreken oude landschappelijke structuren, zoals beken, moestuinen, boomgaarden, voetpaden, heggen... De abstracte ruimte lijkt zich wel – net zoals cyberspace – grenzeloos uit te breiden, terwijl het aantal karaktervolle, tastbare omgevingen drastisch inkrimpt of geïsoleerd geraakt.

Met de grootschalige ontwaarding van de ruimte, o.a. door de aanleg van kanalen, auto- en spoorwegen in de loop van de laatste twee eeuwen, die aan alles en iedereen een eenzijdig gebruik van de ruimte oplegden, wonnen ook de klok-tijd en snelheid aan belang. Kaalslag en vernieuwing stonden voor moderniteit en vooruitgang, terwijl traditie stagnatie betekende. Tot voor kort was wat niet luis-terde naar de logica van functionaliteit en winst – zoals natuur, erfgoed en mo-numenten, trage weggebruikers... – achterhaald en daarmee 'out'.

Met als gevolg dat velen zich vandaag ontheemd voelen en zich niet langer met een plek of landschap kunnen identificeren. De meeste mensen kunnen zich zon-der technische hulpmiddelen (horloge, Smartphone, gps...) nog maar amper in tijd en ruimte oriënteren. Vraag is echter: hoeveel 'ontmythologisering' kun je – als individu én als samenleving – verdragen? Nu economische groei ook eindig blijkt te zijn en de toekomst haar gezicht heeft verbrand, bestaat er immers meer dan ooit behoefte aan plekken, waar je tijd en ruimte nog 'aan den lijve' kunt ervaren en waar het langzaam gegroeide geheugen van het landschap nog 'echt' aanwezig en leesbaar is. Ook het Pajotse landschap heeft dringend nood aan bewoners en bezoekers die het om zijn intrinsieke waarde willen behoeden en beheren, en op een eigentijdse manier opnieuw zin en vorm geven.

Als we bewust leren omgaan met het landschap, het leren begrijpen, interprete-ren en beleven, kunnen we samen keuzes maken. Dan kunnen we het vrijwaren voor verval of vernietiging en het opnieuw op een gepaste wijze integreren in het leven van alledag. Als we ons als gemeenschap het landschap bedachtzaam leren toe-eigenen, kunnen we het verleden – 'ons' verleden – ook herinneren. Pas dan is er ook een toekomst voor het verleden en denken we na over wat we vandaag zoal in en met het landschap doen. Dan zullen we – ook vanuit ecologisch oog-punt – hopelijk goede voorouders zijn voor wie na ons komt.

leestips:

- Joris Capenberghs, Clemens Guido De Dijn & Marc Laenen (red.), *Een verleden land-schap? Erfgoedzorg vandaag en morgen, nieuwe uitdagingen | Alle tijd in Haspengouw van alle tijden*, Provincie Limburg, Hasselt, 2006
- Ton Lemaire, *Filosofie van het landschap*, Ambo, Baarn, 1970
- Simon Schama, *Landschap en herinnering*, uit het Engels vertaald door Karina van San-ten en Martine Vosmaer, Olympus, Amsterdam, 2007
- *Landschapsmanifest*, 2005, ondertekend door 49 maatschappelijke organisaties n.a.v. de bekrachtiging van de Europese Landschapsconventie, met het voornemen het land-schapsthema hoger op de politieke agenda te plaatsen en een kwaliteitsverbetering van het Nederlandse landschap te bewerkstelligen; <https://edepot.wur.nl/118345>

Diepe tijd en bodemarchief – de verticale blik

Wie in dialoog wil treden met het landschap, trekt z'n wandelschoenen aan en gaat op pad. Het pad nodigt je uit om de vele gedaanten van het landschap te ontdekken en brengt je voortdurend in aanraking met het verleden. Je ontdekt de intense wisselwerking tussen boven en onder, het natuurlijke leven en de onophoudende menselijke bedrijvigheid. Het landschap zit immers boordevol geheugen en herinnering.

Pas recent beginnen we in Vlaanderen het (cultuur)landschap als erfgoed te ervaren en te waarderen. (Lange tijd was monumentenzorg vooral 'object'gericht, met nadruk op bouwkundig erfgoed zónder context.) Het cultuurlandschap is als een palimpsest. Het is opgebouwd uit vele lagen en fragmenten uit verschillende tijden. Heden en verleden vervloeien er in elkaar. Zo nu en dan komt er iets (geologisch of archeologisch) aan het licht, overal vind je wel bouwkundige resten of oude patronen en structuren (percelering, wegenpatroon, vestingswerken...), als ook tuinen, parken en natuurlijk erfgoed (bossen, bomen, waterlopen...). Toch is veel verdwenen en heeft de omgeving – vooral sinds het midden van de vorige eeuw – ingrijpende veranderingen ondergaan.

Van belang is het onderscheid tussen erfgoed en geschiedenis. Erfgoed heeft in de eerste plaats met herinnering te maken en is eerder gevoelsgeladen. Geschiedenis is een afstandelijke(r) reconstructie van het verleden, gebeurt volgens welbepaalde wetenschappelijke methodes en is op zoek naar verklaringen. Is Pajottenland altijd geweest zoals nu? Hoe komt het dat landbouw al eeuwenlang en nog altijd de belangrijkste economische activiteit is? Waar komt de vruchtbare leembodem vandaan? En hoe zijn de heuvels en de beekvalleien ontstaan? Om die vragen te beantwoorden, dien je eerst even af te dalen in tijd en ruimte, in de wereld onder je voeten.

Reizen in de diepe tijd – geologisch, geomorfologisch, hydrologisch...

De aarde is een globaal systeem waarin diverse processen zodanig op elkaar inwerken dat er telkens weer gestreefd wordt naar evenwicht(en). Geofysiologisch zou je de aarde als geheel – soms ook wel *Gaia* genoemd – een 'zelfregulerend levend organisme' kunnen noemen. Aardkern en aardkorst zijn voortdurend in beweging – soms snel, maar meestal heel langzaam. Ze zijn verwickeld in een afwisselend spel van inwendige en uitwendige cycli en krachten.

In de diepe, geologische tijd, waarin met miljoenen jaren wordt gerekend, wisselen woestijnen, bergen, oceanen, tropische regenwouden, toendra's, vulkanen en gletsjers elkaar af. Hiervan vind je ondergronds de gesteenten, in lagen, onder de eigenlijke 'bodem', die in feite de huid van de aarde is. De bodem is het bovenste deel van de aardkorst – van enkele centimeter tot soms anderhalve meter dik – waarin planten zich kunnen wortelen dankzij de aanwezigheid van water, lucht en levende organismen, en waarin zich allerlei processen afspelen.

De geologische aardlagen brengen ons duizelingwekkend ver terug in de tijd. Laten we dus iets herkenbaars zoeken en ons verhaal vandaaruit beginnen...

Ruim tien miljoen jaar geleden lag Pajottenland nog aan zee. Toen slingerde de kustlijn van de Diestiaanzee zich van Cap Blanc Nez in Noord-Frankrijk, via het West-Vlaamse Heuvelland langs de heuvelkam van de Vlaamse Ardennen tot in Henegouwen, en van de Vlaamse Ardennen en de Pajotse heuvels naar het Hageland voorbij Leuven. Deze 'getuigenheuvels' (o.a. Kesterheide in Gooik), met okerkleurige, ijzerhoudende zandsteen, zijn nog overblijfselen van een immense zandbank in de oude oerzee. Omdat hier slechts geringe bodemvorming plaatsvond, tref je er vaak nog de resten van oude bossen aan (o.a. Berchembos in Roosdaal).

Opstuwende gebergtes, bewegingen van de aardkorst en het samenspel van wijzigingen in klimaat en zeespiegel zorgden uiteindelijk voor het typische zachtglooiende reliëf van de streek. Ook regen en wind hebben het land langzaam gekneed en de vruchtbare bodem gevormd. Waterlopen versneden het landschap met smalle, steile miniatuurvalleitjes. Een grote rivier is er nooit ontstaan, een brede vallei evenmin. De Dender – kronkelend, ondiep en grillig – omzoomt de westrand van Pajottenland (o.a. in Roosdaal) en voedt de Schelde. Ze wordt vooral gevoed door regenwater. Door haar snelle loop en grote debietschommelingen treedt ze vaak uit haar oevers. Ook de Bellebeek (o.a. in Roosdaal, Ternat, Affligem en Dilbeek), die op sommige plaatsen een echte watermolenrivier is (o.a. Bellemolen in Affligem), maakt deel uit van het Denderbekken. Samen met haar vele zijbeken vormt ze de noordgrens van Pajottenland, terwijl de Zuun en de vele zijbeekjes in het zuidoosten deel uitmaken van het Zennebekken.

Zo'n 2,5 miljoen jaar geleden ving het huidige geologische tijdvak aan. Het Kwartair wordt gekenmerkt door een afwisseling van een 50-tal ijstijden en veel kortere tussenijstijden [Pleistoceen]. Vandaag leven we in feite in zo'n tussenijstijd [Holoceen]. In de koude periodes heerste in onze streken een toendraklimaat. Het noordelijke landijs hield enorme watermassa's gevangen zodat het zeepeil daalde. Zo kwam de Noordzee grotendeels droog te staan. De wind had vrij spel om stof en fijn zand over land mee te voeren. Zo bedekte leem of löss de Pajotse heuvelflanken. Die deklaag zorgt ervoor dat het gebied vandaag nog altijd zo'n vruchtbare landbouwstreek is. Het gebied rondom de alluviale vlakke van de Dender en de Bellebeek wijkt hiervan af. Die is eerder zandlemig, met veel kleine akkers en weilanden op de steile(re) hellingen en valleien.

Vanaf zo'n 12 duizend jaar geleden werd het klimaat milder [Holoceen]. De ijskap smolt en de zeespiegel steeg. De rivieren en beken vulden de dalen met sedimenten. Het kale, open landschap maakt plaats voor bossen. Eerst overheersten nog berken en naaldbomen, daarna ontstonden uitgestrekte loofwouden. Het natuurlijke landschap kreeg min of meer zijn huidige vorm. Tot de mens er zich zou vestigen en almaar nadrukkelijker zijn stempel op de leefomgeving zou drukken.

Volgens sommige wetenschappers leven we vandaag zelfs in een nieuw geologisch tijdperk: het Antropoceen. Vooral het gebruik van het vuur door voorlopers van de huidige mens (vanaf ca. 1,8 miljoen jaar geleden), het ontstaan van de landbouw (ongeveer 8.000 jaar geleden), de geleidelijke industrialisering, het massale gebruik van fossiele brandstoffen en de wereldwijde bevolkingsexplosie

(vanaf de tweede helft van de 18de eeuw) hebben ervoor gezorgd dat de mensheid de natuurlijke draagkracht van de aarde steeds meer uitput en overschrijdt. Vooral sinds de Tweede Wereldoorlog, met het aanbreken van het atoom- en ruimtevaarttijdperk, zijn allerlei processen – zoals de stijging CO₂-uitstoot, opwarming van de aarde, luchtvervuiling, zeepiegelstijging, vermindering van biodiversiteit, afvaloverschot, pandemieën... – in een versnelling terecht gekomen. Omdat ons huidige handelen de toekomst van alles wat leeft op aarde, zo ingrijpend bepaalt, zal de mensheid nog veel millennia, misschien wel miljoenen jaren, een geologische factor van belang blijven.

Dit alles stelt ons voor tal van nieuwe problemen, verantwoordelijkheden en uitdagingen. Meer dan ooit is er nood aan nieuwe denkkaders en praktijken. Oude gewoontes, mentaliteiten en onverantwoorde leefstijlen moeten worden herzien of op de schop. De hele samenleving – inclusief economie én technologie – is in transitie. Hierbij horen nieuwe wetenschappelijke benaderingen, een ecologisch onderbouwde filosofie én een 'groene levenskunst'. Ja, het is vreemd ontwaken in het Antropoceen.

Een duik in het bodemarchief – archeologisch

Terwijl historici en geografen een beroep kunnen doen op geschreven bronnen, allerlei beeldmateriaal, oude kaarten, geluidsopnames..., trachten archeologen geschiedenis te schrijven met de stoffelijke sporen van menselijke activiteiten in het bodemarchief. Meestal zijn dit bewonings- of begravingsresten die de mens vaak toevallig, vaak zelfs als afval achterliet. Net zoals andere wetenschappers die zich met het verleden bezighouden, zijn ze erop uit een stapsgewijze evolutie waar te nemen en te beschrijven. Wat ze terugvinden is in de loop der tijd veelal verloren gewaand of vergeten. Slechts uitzonderlijk zijn archeologische gegevens – achteraf, na de opgravingscampagne – nog zichtbaar in het landschap.

Alle leven laat sporen na in de bodem, opbouw en erosie hebben het landschap gemaakt tot wat het nu is. Ze zijn unieke historische documenten en in die zin behoren ze tot ons aller cultuurgoed. Van de prehistorie – dát deel van de menselijke geschiedenis waarin nog geen geschreven bronnen voorhanden zijn – tot de (vroeg) middeleeuwen is de ondergrond zowat de enige bron van informatie. Bovendien is elke opgraving een eenmalig experiment. Teksten kunnen altijd opnieuw gelezen worden, in laboratoria kunnen proeven meestal nog eens worden overgedaan. Grondsporen daarentegen worden voor altijd vernietigd, maar zijn dán pas gekend. Archeologen dragen dus een hele verantwoordelijkheid.

De laatste eeuwen is de mens de onbetwiste rustverstoorder op aarde. Nog nooit werden er op zo'n schaal zo'n ingrijpende grondwerken en landschappelijke wijzigingen verricht. Akkers worden gediëpplougd, autowegen aangelegd, dorpscentra vernieuwd of heringericht met beton of asfalt, oude cultuurgronden verkaveld... Het aantal bedreigde sites is niet meer bij te houden. Vandaag is veldarcheologie in hoofdzaak noodopgraven. Om aan de situatie op termijn enigszins het hoofd te bieden, worden nu vindplaatsen vooraf opgespoord en in kaart gebracht. Eventueel worden maatregelen genomen, soms met de bescherming van sites, monumenten of een hele omgeving (dorpszicht) of landschap tot gevolg.

Nederland beschikt al lang over een goed uitgebouwde archeologische wetgeving, tot voor kort was dit in Vlaanderen niet het geval. Pas sinds 2016 verplicht de Vlaamse overheid bouwheren tot een archeologisch vooronderzoek, alvorens de ondergrond te mogen verstoren. Hierdoor zijn de laatste jaren heel wat middeleeuwse bouwplattegronden aan het licht gekomen. Dit is meteen een bewijs dat sommige plekken al meer dan duizend jaar onophoudelijk worden bewoond. [Verderop vind je een bondig overzicht van de bewoningsgeschiedenis.]

In Affligem, Dilbeek, Roosdaal, Sint-Pieters-Leeuw en Ternat zijn nog maar weinig systematische opgravingen verricht. Het merendeel van wat we weten, is afkomstig van sporadische vondsten (zonder context) en activiteiten van amateurarcheologen (soms met metaaldetectoren). Wel weten we dat de eerste landbouwers zich ruim 6000 jaar geleden in Pajottenland beginnen te vestigen. Ze rooiden stukken oerbos en combineerden akkerbouw en veeteelt. Met de komst van de Romeinen aan het begin van onze jaartelling was de regio ongetwijfeld al een rijke landbouwstreek. Hierop duiden ook de resten van verschillende grote Gallo-Romeinse herenboerderijen of *villae* (o.a. Wolsem in Dilbeek). Tot diep in de 20ste eeuw zal het gemengde bedrijf regel blijven.

Vanaf de tweede helft van de 3de eeuw verloren de Romeinen hun greep op de noordelijke uithoek van hun imperium. Germaanse bevolkingsgroepen sijpelden binnen. Uit die tijd dateert ook de taalgrens. Vooral plaatsnamen verwijzen nog naar de Frankische aanwezigheid. In de 5de eeuw was een groot deel van Pajottenland opnieuw bebost en ontstonden hier en daar nieuwe nederzettingen. Ze liggen aan de oorsprong van de huidige dorpskernen. Drie eeuwen later verrijzen in het hart van deze agrarische nederzettingen de eerste parochiekerken, terwijl – verspreid in het landschap – grote hoevecomplexen blijven bestaan.

Nog altijd doorkruisen paden, holle wegen en onverharde verbindingswegen het landschap. Vaak zijn ze de oudste, nog te herkennen sporen van menselijke aanwezigheid in het landschap. Blijkbaar is de huidige Edingse Steenweg – ooit een heirbaan van Bavay naar de Gallo-Romeinse agglomeratie of *vicus* in Asse – al van oudsher een belangrijke handelsweg. Langs deze noordzuid-as werden vele vondsten van silex uit mijnen in de buurt van Mons teruggevonden. Ze dateren uit de vroege landbouwtijd [neolithicum]. Toch waren onze voorouders – zeker op het platteland – vooral wandelaars, geen reizigers. In een tijd waarin gemotoriseerd verkeer – auto's, treinen, vliegtuigen... – gemeengoed is, lijkt dit moeilijk te vatten. Tot diep in de vorige eeuw was elke verplaatsing een hele onderneming. Lange reizen waren slechts voor enkelen weggelegd.

Voor grondstoffen, funderingen, wegeniswerken, nieuwsgierigheid... graaft de mens in de aarde. We bouwen, verbouwen, halen heel wat uit de ondergrond en vullen de putten weer (vaak met afval). Sinds de eerste landbouwers zich ergens vestigden, cultuurgewassen begonnen te verbouwen en zo de natuur stilaan naar hun hand zetten, kregen ook de overledenen een vaste laatste rustplaats. In zekere zin bepalen de doden waar de levenden mogen wonen en blijven. (Niet omgekeerd!) Vanaf de 8ste eeuw worden rond de eerste parochiekerkjies heuse 'dodenakkers' of kerkhoven met een omheiningsmuur aangelegd. In enkele dorpen bleven ze tot vandaag bewaard, zoals o.a. in Onze-Lieve-Vrouw-Lombeek (Roos-

daal), Wambeek (Ternat), Bekkerzeel, Itterbeek, Sint-Ulriks-Kapelle, Sint-Martens-Bodegem, Sint-Gertrudis-Pede (Dilbeek) en de 'Rink' in Sint-Pieters-Leeuw.

Ja, mens-zijn betekent bovenal ook begraven. (In het Latijn zijn *homo* en *humus* – 'mens' en 'aarde' – zelfs verwant aan elkaar!) Voor het eerst in duizenden jaren weten de meesten van ons niet waar we begraven zullen worden. (Als we al begraven worden.) De kans dat je tussen je voorouders komt te liggen, wordt almaar kleiner. Vanuit cultuurhistorisch en sociologisch oogpunt is dit uniek en opmerkelijk.

leestips:

- Henk J.A. Berendsen, *Inleiding in de geologie en geomorfologie*, Van Gorcum, Assen, 2004
- Joris Capenberghs, *Gisteren voorbij. Een archeologische kijk op de geschiedenis van de oudste tijden*, Garant, Leuven, 1991
- Chloë De Raedt, 'Archeologienota's in Vlaanderen', in *Eos Blogs*, 14 maart 2018; www.eoswetenschap.eu/natuurwetenschappen/archeologienotas-vlaanderen
- voor Agentschap Onroerend Erfgoed en IOED Pajottenland, zie verderop

Samenleven in een cultuurlandschap – de horizontale ecologische blik

Als je naar het landschap kijkt, zie je een veelvoud aan vormen en structuren. Een stel huizen, een bommenrij, een geploegd veld, een kerktoeren, een rivier, een rechte weg, een talud, een kronkelend pad... Al deze landschapselementen gaan ingewikkelde relaties aan met elkaar en vormen onderling netwerken, ketens of patronen. Nu eens zijn ze goed zichtbaar en blijvend, dan weer zijn ze tijdelijk of seizoensgebonden, vaag of losvast. Soms zijn ze er van nature, soms komen deze relaties door menselijke tussenkomst of bedrijvigheid tot stand.

In een cultuurlandschap zoals Pajottenland is er voortdurend – dag en nacht – een intense wisselwerking tussen mensen, dieren, planten en andere milieufactoren, zoals klimaat, bodem of water. Samen vormen ze een leefgemeenschap en vormen ze een 'biotoop'. Ecologie of omgevingsbiologie bestudeert zowel de interacties tussen organismen onderling, binnen populaties en leefgemeenschappen (de biotische milieufactoren), als de relaties van deze levende eenheden met hun niet-biologische omgeving (de abiotische milieufactoren). Al deze milieufactoren samen vormen een 'ecosysteem'.

Het landschap als levend geheel

Biologen en ecologen hanteren heel wat begrippen om de verbondenheid en de wisselwerking van alles wat in en op aarde beweegt, bestaat en leeft, aan te duiden. Hiermee trachten ze complexe processen en wisselwerkingen inzichtelijk te maken. Zo is een bos, een rivierbekken, maar ook een dorp of buurtschap een ecosysteem, terwijl het Liedekerkebos (Ternat) of Berchembos (Roosdaal), het Dender- of Zennebekken met zijn beken, broeken en meersen, en de verstedelijkte bewoningskern van Dilbeek of Sint-Pieters-Leeuw of het landelijke Wambeek of het gehucht Neeralfene (Ternat) specifieke biotopen zijn.

Een biotoop is een min of meer duidelijk omlijnd gebied dat de leefomgeving vormt voor bepaalde leefgemeenschappen, inclusief de mens. Als het systeem min of meer in evenwicht is, is het gezond en kan het voortbestaan. Maar zodra er zich ingrijpende veranderingen – steeds vaker onder invloed van menselijk handelen – voordoen, kan het uit balans geraken, in elkaar klappen en soms abrupt verdwijnen.

Een 'habitat' is de specifieke omgeving waar een organisme zich ophoudt. Een biotoop kan de habitat zijn van verschillende soorten. In bossen kunnen bijvoorbeeld winterkoninkjes, eekhoorns, beuken en orchideeën voorkomen. De winterkoning heeft zijn habitat in het bos, maar ook in andere biotopen zoals moeras, duin en stadstuin. Als een bepaald organisme zich slechts onder welbepaalde voorwaarden kan handhaven – zoals de wilde bosorchis, op lichtrijke, droge plekken in het bos, én altijd in symbiose met een soort schimmel – neemt het binnen het ecosysteem een eigen 'niche' of standplaats in. Als er geen strijd is (om voedsel, beschutting, temperatuur...) en de draagkracht van een plek niet wordt overschreden, kunnen verschillende soorten planten en dieren zonder problemen

lange tijd op eenzelfde plaats samenleven. Dit is een van de belangrijkste voorwaarden voor biodiversiteit.

Zolang het klimaat en de levensomstandigheden vrij stabiel blijven, is er een dynamisch evenwicht. Toch is alles onophoudelijk in ontwikkeling en in beweging, want op de lange termijn is er ook altijd evolutie. Erfelijkheid is het basisprincipe van elk evolutionair proces. Als je weet dat een kleine genetische verandering binnen een populatie of soort gemiddeld pas na vijftig generaties plaatsvindt, dan beseft je hoe traag dit gebeurt. Voor de mens is dit dus duizend jaar. Maar het griepvirus – waarvan niet meteen duidelijk is of dit nu een levend 'iets' is, maar zich wel vastklampt aan levende cellen van mens of dier – vermeerdert zich razendsnel en heeft een hoge mutatiegraad, zodat je je jaarlijks met een nieuw vaccin moet beschermen.

Ook het klimaat is onderhevig aan langzame evoluties. Als complex en variabel systeem reageert de aarde volgens korte(re) of lange cycli. Denk maar aan de afwisseling van eb en vloed tweemaal daags door de aantrekkingskracht van de maan. Dat geldt ook voor de positie van de aarde ten opzichte van de zon en de hoeveelheid zonnestraling. Zo was het in de middeleeuwen (ca. 900-1250) in onze streken warmer dan vandaag. De zogeheten 'kleine ijstijd' (ca. 1500-1850) die daarop volgde – Pieter Bruegel de Oude doet ons hiervan meermaals verslag –, eindigde toen de opkomende industrialisering tot een gestage stijging van de temperaturen leidde.

Ecosystemen kunnen door droogte, bosbranden, vulkaanuitbarstingen, aardbevingen, overstromingen of uitputting plots aan het wankelen worden gebracht. De laatste millennia hebben menselijk ingrijpen en overbevolking hele ecosystemen verstoord en doen verdwijnen. Zo is het oorspronkelijke oerbos in Midden-België in de loop der tijd landbouwgrond geworden, recent beginnen dorpen en gehuchten te 'verstenen' en te verstedelijken... De dreigende klimaatcrisis weegt wereldwijd op al wat leeft, en stelt ons voor allerlei onvoorziene problemen. Dit alles heeft ook een weerslag op ieders leven – thuis en met anderen – en het landschap om ons heen.

Hoe dan wel? Neem nu bijvoorbeeld de Bellebeek (Ternat & Affligem). Door de aanleg van de rioolwaterzuiveringsinstallatie (Liedekerke) en de verbindingsweg van Hekelgem (Affligem) naar Denderleeuw (N208) is haar loop grondig gewijzigd. Voorts is het natuurlijke overstromingsgebied aan de monding in de Dender ingepalmd door industrie en bewoning. Hierdoor ontstond sinds 1995 meermaals wateroverlast in Teralfene (Affligem), Liedekerke en Ternat. Weliswaar verbeterde de waterkwaliteit in de beek de laatste jaren, maar door het sterk vervuilde bodemwater en het gebrek aan een natuurlijke omgeving voor vissen om te migreren en paaien, is het nog altijd een (vis)arme biotoop. Bovendien zorgen de herhaalde overstromingen voor bodemerosie. Tien jaar geleden bleek ook dat de reuzenbalsemien de oevers van de Bellebeek van Sint-Katherina-Lombeek tot Essene (Ternat) volledig had ingepalmd. Deze van oorsprong uitheemse plant uit de Himalaya wordt makkelijk twee tot drie meter hoog en verdringt alle andere vegetatie. Het is niet zo makkelijk deze invasieve soort op een milieuvriendelijke manier te bestrijden. Ooit als sierplant uit India ingevoerd, is de reuzenbalse-

mien zo'n eeuw geleden gaan verwilderen. Het lijkt wel een wetmatigheid: waar de mens langskomt en de natuur ontwricht, volgen exoten...

Landschapsecologie in de praktijk

Natuurlijke processen en menselijk ingrijpen hebben het landschap in Pajottenland gemaakt tot wat het vandaag is. Dit in hoofdzaak agrarische cultuurlandschap kun je evenzeer benaderen als een rijkgeschakeerd ecosysteem.

Landschapsecologie vergt een interdisciplinaire blik, waar ecologie, geografie en cultuurgeschiedenis samenkomen. Ze is vooral praktijkgericht en dient als basis voor ruimtelijke ordening, natuurherstel en landschapsinrichting. Hierdoor houden landschapsecologen zich meestal bezig met thema's op het snijvlak van milieu, beleid en planning. Ze zoeken naar haalbare ruimtelijke oplossingen voor klimaatverandering in natuur en landschap, adviseren landschapsarchitecten en stedenbouwkundigen rond natuurintegratie en duurzaamheid, stellen milieueffectenrapporten op en trachten de Europese richtlijnen (*Natura 2000*) en het beleid rond energietransitie en natuurbehoud in daden om te zetten. Toch bestaat er in Vlaanderen vandaag nog steeds geen overkoepelend landschapsbeleid.

Het landschap is hoe dan ook gelaagd en betekenisvol, en draagt bij tot de leefkwaliteit van plant, dier en mens. Zo zijn er in de loop der eeuwen kleine landschapselementen ontstaan. Vaak zijn ze ook bewust aangelegd. Zoals hoogstamboomgaarden, houtkanten, wegbermen, knotbomen, hakhoutstoven, holle wegen, sloten, poelen... Als er slechts weinig grote aaneengesloten natuurgebieden zijn, vormen ze een belangrijke schakel in de dynamiek en de overleving van vele dier- en plantensoorten. Zonder deze 'groene punten' en 'lijnen' als verblijfplaats of toevluchtsoord, verbindingsroute of stapsteen tussen leefgebieden, was de 'boerennatuur' – zoals bepaalde akkervogels en zwaluwen, salamanders, bijen, vlinders en andere insecten, klaprozen en korenbloemen – allang verdwenen.

Door intensivering en schaalvergroting in de landbouw hebben vele dieren en planten het de laatste decennia echter moeilijk om zich te handhaven. Dankzij het nodige onderhoud en beheer kan de natuurwaarde van het landschap terug toenemen. Een omgeving met meer verscheidenheid biedt ruimte voor meer soorten, wat de biodiversiteit dan weer ten goede komt. Vandaar ook het belang van ruigten, (bron)bosjes en struwelen. Omdat alleenstaande bomen ooit dienden als baken of wegwijzer, staan ze dikwijls op splitsingen van oude landwegen. In vele gevallen kwam er later nog een kapel of een kruis bij.

Zoals schone lucht, drinkwater, openbare ruimte, wetenschap, Wikipedia... zijn landschappen er voor iedereen. Ze zijn onverdeeld gemeenschappelijk, dus niemands bezit, al vergen ze voor hun voortbestaan wel een collectieve inspanning. Hun waarde is niet in geld uit te drukken. Mits respect voor ieders autonomie en eigenheid, inclusief alle natuurwaarden, is het geheel meer dan de som van de delen. Er bestaat geen blauwdruk van hoe dit moet, maar uit ervaring weten we dat samenwerking en spelregels lonen. Dit geldt ook voor de manier waarop wij, mensen, in de loop der eeuwen hebben leren samenleven.

De gemeenten zoals we die vandaag in Pajottenland kennen, gaan in oorsprong terug tot de vroege middeleeuwen. Kleine buurtschappen met bewoning rond

een gemeenschappelijke 'dries' of weideplaats voor kleinvee, groeiden uit tot echte kerkdorpen. Vanaf de 12de eeuw is er sprake van 'gemene gronden'. Veelal waren het vrij onvruchtbare gebieden die door de gemeenschap gebruikt en beheerd werden. Om koeien of schapen te laten grazen, turf te steken, te vissen, gerief- en brandhout op te slaan... In de valleien waren het vaak natte hooi- of weilanden. Zo is 'Woestijn' (Gooik, Roosdaal) een verbastering van 'wastine', schrale, woeste grond, waar het vee vrij mocht rondlopen, met afwisselend grasland, heide, struweel en bos. Dit alles veranderde radicaal in de loop van de 19de eeuw, toen privatisering, rendement, kunstmeststoffen... de 'meenten' voor goed verdrongen.

Landschappen kun je indelen op basis van allerlei criteria. Bij landschapstypering richt je je vooral op de natuurlijke elementen: reliëf, vegetatie, waterlopen en de samenstelling van de bodem. Om recht te doen aan de grote verscheidenheid van historisch gegroeide landschappen, kun je ook landgebruik en traditionele bewoningsvormen in aanmerking nemen. Sinds de jaren '60 van de vorige eeuw dreigde het unieke karakter van de streekgebonden cultuurlandschappen in een snelvaart teloor te gaan. Om de systematische banalisering van het landschap te voorkomen, riep de Vlaamse overheid in 1995 'regionale landschappen' en gelijknamige organisaties in het leven.

Volhoudbare ontwikkeling

Het landschap verandert voortdurend. Natuurkrachten vormden het in de loop der tijd. Mensen bewoonden en bewerkten het land en leefden ervan. Ook op dit moment zijn we volop bedrijvig in het landschap. Individueel of gezamenlijk, bewust of onbewust. Door te bouwen of te slopen, te planten of te rooien, of alleen al door het op onze manier te gebruiken of ons er doorheen te bewegen. Dag in, dag uit.

Een verschil met vroeger is dat ontwikkelingen nu sneller gaan en ingrepen vaak grootschaliger zijn. Tot onlangs waren boeren de belangrijkste beheerders van het landschap. Ze hadden een boomgaard en een geriefbosje en onderhielden grachten en sloten, houtkanten en hagen. Na de Tweede Wereldoorlog werden landbouwers – vooral onder invloed van Europese richtlijnen – gestimuleerd te groeien en te investeren. De oude, traditionele band met het land verdween. Het boerenbedrijf werd geïndustrialiseerd en efficiënt ingericht. Op vele plaatsen werd het rijkgeschakeerde, halfopen landschap met houtkanten en heggen omgevormd tot een eenzijdig productielandschap.

Met de invoering van prikkeldraad en door grootschalige ruilverkavelingen is het aantal houtkanten en -wallen sterk verminderd. Op sommige plekken tref je nog goed bewaarde, volwassen (meidoorn)hagen aan, die oorspronkelijk vooral als veekering werden gebruikt. De meeste werden halverwege de 20ste eeuw geroid omdat ze fruitbomen met perenvuur zouden besmetten. (Achteraf bleek dit echter onjuist te zijn.) Intussen hebben paarden en pony's overal terrein veroverd. Koeien, varkens en pluimvee blijven steeds vaker op stal. Door de grote instroom van nieuwe bewoners van elders zijn vele akkers en weilanden ingeruild voor bewoning. Villa's, wijken en siertuinen werden aangelegd, met strakke ga-

zons en muren van groenblijvende coniferen. Op het platteland blijven moestuintjes nog in trek.

Nieuwkomers heb je ook bij plant en dier. Zo maakt de vos – na een periode van anderhalve eeuw afwezigheid – sinds kort terug zijn opwachting in Pajottenland. Net zoals reeën en steenmarters. Al vanouds weet de vos de gemoederen te beroeren, al is de grens tussen fabel en werkelijkheid vaak flinterdun. Doordat lintbebouwing en verspreide landelijke bewoning in Vlaanderen regel zijn, delen mens en vos onvermijdelijk hetzelfde territorium. De laatste jaren blijken vossen zelfs in agglomeraties en steden voor te komen. Net zoals ratten, duiven en (jawel!) meeuwen doen ze zich tegoed aan afval en voedselresten. Niet alleen kippenhouders, ook jagers zijn de vos liever arm dan rijk, omdat hij ook konijnen, fazanten en ander klein wild lust en zich niet aan allerlei jachtvoorschriften dient te houden. Laat je niets wijsmaken: je hebt maar zoveel vossen als er voedselaanbod is in het leefgebied. Dit geldt trouwens ook voor uilen en roofvogels.

Hoewel de huidige ontwikkelingen hoopvol stemmen, is de natuurwaarde – lees: biodiversiteit – in het agrarisch gebied sinds de jaren '60 van de vorige eeuw dramatisch achteruitgegaan. Ondanks maatregelen van de overheid om het tij te keren, ging de 'uitkleding' van het landschap gewoon door. Een te strakke wetgeving en weinig doordachte subsidieregelingen, waarbij vooral regels en rendement en niet de (ecologische) leefkwaliteit centraal staan, zijn hiervan de oorzaak. Landbouwers wonen en werken natuurlijk ook graag in een mooi, aantrekkelijk landschap. Tegelijk zijn ze vrij pragmatisch ingesteld en brengt natuur alsnog niet (voldoende) op.

Alleen als hun inkomen duurzaam is, maakt milieuvriendelijke, duurzame landbouw een kans. Dat is de enige garantie voor de continuïteit van het cultuurlandschap en de ontwikkeling op termijn van een waardevolle natuurlijke omgeving. Vanuit deze visie worden landbouwers niet alleen om hun productie beloond, maar ook voor hun diensten aan de samenleving. Zo wordt 'boeren' meer dan overleven en investeren we als samenleving in de kwaliteit van de 'blauwgroene' ruimte. Stel je voor: een landbouwer die samenwerkt met natuurbeschermers bij het onderhoud of de heraanleg van een houtwal of meidoornhaag. Gelukkig is dit in Pajottenland hier en daar al het geval.

Het besef rijpt dat wat we vandaag ondernemen, gevolgen heeft voor de komende generaties. Willen we hen dezelfde kansen geven als wij nu, dan moeten we erover waken de natuurlijke reserves en rijkdommen niet nodeloos uit te putten. Dit betekent dat we over landbouw niet langer uitsluitend in economische termen kunnen spreken. Ecologische en maatschappelijke aspecten hebben minstens evenveel belang en dienen in de aanpak telkens te worden meegenomen. Door alles en iedereen te betrekken wordt niet alleen het resultaat, maar ook het proces – de activiteit zelf – duurzamer. Een samenleving die vanuit dit perspectief aan haar eigen ontwikkeling bouwt, is een duurzame samenleving. Toch gebeurt dit best op een realistische basis. Duurzaamheid betekent altijd ook 'volhoudbare' ontwikkeling.

De problemen en uitdagingen zijn alvast niet gering. Industrie, intensieve landbouw, verkeer en transport, energie- en watervoorzieningen leggen vandaag een zware last op de natuur en het natuurlijke milieu. Vlaanderen behoort met 434 bewoners per km² tot de dichtst bevolkte regio's ter wereld. (Dilbeek, Sint-Pieters-Leeuw, Affligem, Ternat en Roosdaal zitten daar zelfs ruimschoots boven, met gemiddeld 732 inwoners per km²!) We zijn bovendien zeer welvarend, wat zich uit in een grote consumptie van goederen en diensten, een groeiend aantal verplaatsingen, een toenemend energie- en waterverbruik en – aan het eind van de keten – een omvangrijke afvalberg. Onze ecologische voetafdruk is één van de hoogste in Europa en overschrijdt in hoge mate de draagkracht van de planeet.

In dit licht is natuurbehoud en -beheer geen luxe, maar levensnoodzakelijk. Ook onze leefstijl – persoonlijk én als gemeenschap – dient dringend te 'vergroenen'. Dit betekent evenzeer andere normen en waarden. Hoezo? Door minder afval te produceren, te 'ontspullen' en te recyclen, opnieuw meer te fietsen en te wandelen, zuiniger met water te om te gaan, meer bio en minder vlees te eten, energie te plukken uit zon en wind, vooraf even na te denken alvorens zomaar medicijnen te nemen of zich aan allerlei (digitale) technologie te verslaven... Ach, het lijstje is schier oneindig. Niet dat je er landschappelijk al meteen veel van merkt, tenzij hier en daar een windmolen, zonnepanelen op de daken, uitgestippelde wandel- en fietspaden, een groencontainer of composthoop in de tuin.

Wie kiest voor vrijwillige eenvoud, neemt opnieuw genoeg met genoeg en wordt rijker door te delen. Ja, met voldoende tevreden zijn geeft voldoening.

leestips:

- Dick van Dorp (red.) e.a., *Landschapsecologie. Natuur en landschap in een veranderende samenleving*, Boom Uitgevers, Amsterdam, 1999
- Steven Vromman, *Low Impact Man. Praktische tips voor een ecologisch leven van wieg tot graf*, Van Halewyck, Antwerpen, 2008
- Peter Tom Jones & Vicky De Meyere, *Terra Reversa. De transitie naar rechtvaardige duurzaamheid*, EPO, Antwerpen & Jan Van Arkel, Utrecht, 2016
- Udo Prins, Peter Verbeeck, Robert Ketelaar, Karel Eichorn & Emiel Brouwer, *Akkerboek. Typen, flora en fauna*, KNNV Uitgeverij, Zeist, 2021
- *Oikos*, het tijdschrift van de gelijknamige denktank is makkelijk online raadpleegbaar en bevat vele artikels over sociaal-ecologische verandering; www.oikos.be
- *Ecopedia* is een kennisdelingswebsite waar Inverde, het Agentschap voor Natuur en Bos en het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek (INBO) samen met andere partners bouwen aan kennis over natuur-, groen- en bosbeheer; www.ecopedia.be
- Regionaal Landschap Pajottenland & Zennevallei zet zich al vele jaren in om de ecologische, cultuurhistorische én esthetische waarde van het Pajotse landschap te vrijwaren van verder verval. Samen met inwoners en vele partners uit de regio wil deze organisatie de hechte, duurzame band tussen landschap, natuur en erfgoed versterken en vergroten.

Landschapsbiografie – de cultuurhistorische horizontale blik

Landschapslezen is in feite een averechtse onderneming. Je leest het boek van het landschap als het ware van achter naar voren, van nu naar toen. Bovendien is het landschap op vele plaatsen zwaar gehavend, gefragmenteerd en vaak zelfs verminkt. Alsof uit het boek dat je leest, pagina's zijn gescheurd. Passages en hoofdstukken volgen niet meer op elkaar. Meer dan eens raak je de draad van het verhaal kwijt. Waar moet je in zo'n kluwen trouwens beginnen?

Toch zijn er wel enkele constanten. Het geluidslandschap bijvoorbeeld. Op de meeste plaatsen in Pajottenland hoor je autoverkeer, nabij of in de verte. En als ergens de natuurlijke geluiden overwegen (wat we meestal als 'stilte' ervaren), merk je hoezeer vliegtuigen het luchtruim inpalmen. Ook de relatie – of zo je wilt: de spanning – tussen platteland en oprukkende verstedelijking springt meteen in het oog. Terwijl het oude cultuurlandschap ademt in rust en weidsheid, is het ritme van de huidige tijd veel jachtiger en... rommeliger.

In zekere zin bevat het landschap tal van verhalen die – vaak toevallig, soms welbewust – in en door elkaar lopen. Cultuurhistorisch zijn ze met allerlei maatschappelijke, politieke of technologische thema's verbonden. Die zijn dan weer door andere factoren bepaald, zoals bevolkingsgroei, ziektes, voedselschaarste, klimaatwijzigingen, religieuze strijd... Nu eens verlopen de veranderingen moeizaam of traag, dan weer zijn ze brutaal of ingrijpend. Ook de schaal en de uitwerking kunnen verschillen. Veelal ondergaat het landschap al deze ontwikkelingen en is het er de stille getuige van.

De stad is overal!

Veel van wat je vandaag om je heen ziet of beleeft, lijkt evident. Alsof het nooit anders is geweest. Toch zijn de huidige leef- of werkomstandigheden en vooral de materiële welstand die de laatste halve eeuw is ontstaan, cultuurhistorisch erg uitzonderlijk. De menselijke geschiedenis is er bijna altijd een geweest van schaarste. Aan voedsel, inspraak, bewegingsvrijheid, onderwijs, informatie... In een tijd van gestage mondialisering, democratische verhoudingen en structuren, grenzeloze uitwisseling van goederen, mensen en diensten, en algehele virtuele verbondenheid kun je je daar nog maar amper iets bij voorstellen.

Tot de vroege 20ste eeuw waren stad en platteland twee totaal verschillende werelden. Dat onderscheid bestaat niet meer, net zoals de verschillen in leefwijze, comfort, mentaliteit en sociale verhoudingen. Ook ruimtelijk vervagen stilaan de grenzen tussen stad en ommeland. In feite is Vlaanderen anno 2020 één grote 'nevelstad' met hier en daar wat groen en ruimte en wisselende dichtheden.

Pajottenland mag dan officieel in de zogeheten 'Groene Gordel' liggen, in de 'Vlaamse Rand' of de 'landelijke zone' rond het Brussels Grootstedelijk Gewest, toch dient dit beeld enigszins te worden genuanceerd. De grote, semi-urbane gemeenten Dilbeek en Sint-Pieters-Leeuw staan economisch en demografisch sterk onder invloed van Brussel. Groot-Bijgaarden (Dilbeek), Klein-Bijgaarden en vooral Ruisbroek (Sint-Pieters-Leeuw), langs de industrieas Brussel-Charleroi en ter-

zijde van de Brusselse ring (E19), zijn vergroeid met de uitdijende hoofdstad. Ook Affligem, Ternat en Roosdaal, ten dele geklemd tussen de verkeersassen Ninove-Brussel en Gent-Brussel (E40 en spoorweg), zijn middelgrote gemeenten met een almaar groeiend randstedelijk karakter. De meeste kerngemeenten kenmerken zich vooral door dichtbewoonde agglomeraties, terwijl het buitengebied – naast de groeiende residentiële woonfunctie – vaak nog verrassend veel open ruimte biedt.

Vooral langs de grote verbindingswegen zijn lintbebouwing en suburbane infrastructuur (o.a. grote magazijnen, ketenwinkels...) dominant. Soms lijkt het wel één grote chaos. Hoe dit komt? Lange tijd verliep de stedenbouwkundige ontwikkeling van Vlaanderen diffuus en ongepland. Elke gemeente had de vrije hand in wat er zoal kon of mocht. Pas in 1997 kwam het Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen in voege, die de huidige situatie tracht recht te trekken en de gewenste ruimtelijke ordening van Vlaanderen in goede banen moet leiden.

Door de spreiding van comfort en diensten (zoals elektriciteit, zuiver drinkwater, riolering, gezondheidszorg, onderwijs, cultuur...), veralgemeende mobiliteit en de naoorlogse politiek die het bezit van een eigen woning stimuleerde, bleef de plattelandsvlucht uit. Er volgde eerder een relatief grote migratie vanuit de stad, omdat de prijzen en de leefkwaliteit in het buitengebied erg aantrekkelijk waren. Vandaag pendelen de meeste inwoners uit Sint-Pieters-Leeuw, Dilbeek, Ternat, Affligem en Roosdaal naar Brussel, Aalst, Asse, Gent of verderop. Met de auto, bus of trein – met alle files van dien, al komt thuiswerk de laatste tijd gelukkig steeds meer in voege.

Intussen lijkt de grens van ongeremde economische groei, mobiliteit en het onzorgvuldig gebruik van de beschikbare ruimte wel bereikt. De logica van versneling, productie en consumptie eist een (te) hoge tol: verminderde luchtkwaliteit, geluidsoverlast, tekort aan speel- en recreatietijd en -ruimte, mentale belasting, stress en burnout, sociaal isolement, eenzaamheid... Hiertegen helpt geen medicijn, maar vergt een grondige mentaliteitsverandering – individueel en collectief – en een nieuwe, meer omgevingsbewuste leefstijl. En misschien kan het zwijgzame, geduldige cultuurlandschap je hier wel bij helpen.

Tip: ga (weer) wandelen en tracht voeling te krijgen met je onmiddellijke leefomgeving. Wandelen opent je blik op de wereld. Het brengt je geest in beweging en zet alle zintuigen op scherp. Soms kom je als een ander mens terug, met het voornemen het voortaan rustiger aan te doen en je niet langer slaafs te onderwerpen aan het hectische levensritme dat onze tijd zo kenmerkt. De toevlucht tot het bos, de landweg of het jaagpad ontslaat je niet van de almaar groeiende verantwoordelijkheid voor de ontwrichting van de wereld, maar laat je toe even op adem te komen, lichaam en ziel te prikkelen, de nieuwsgierigheid opnieuw te voeden. Soms is wandelen een omweg om weer bij jezelf te komen en orde op zaken te stellen.

Pajotten van toen en elders

'Pajottenland' werd pas in de 19de eeuw als een soort van geuzennaam bedacht door advocaat Frans-Jozef de Gronckel uit Lennik. Het 'land der streekgenoten'

was een reactie op de jonge, centralistische natiestaat België. Net zoals het toenmalige, kersverse vaderland – 'la patrie' in het Frans – nooit eerder een administratieve of politieke eenheid was geweest, verzond de auteur voor een ratjetoe van 47 gemeenten de nieuwe landstreek van 'pajotten' op het snijpunt van het historische Vlaanderen, Henegouwen en Brabant.

Als door een wonder bleef dit 'bedenksel' als geografische en vooral als toeristische aanduiding bewaard: Pajottenland, aan de Vlaamse rand van Brussel, tussen Dender en Zenne, met een pittoresk, glooiend landschap en enkele streekbepalende kenmerken, zoals Bruegel, geuze-lambiek, het Brabants trekpaard... (Tenminste, als je de wervende promotiefolders mag geloven.) Intussen zijn de tijden veranderd, al bleef de streek tot het midden van de vorige eeuw zijn landelijk karakter behouden. Vandaag gaan grootschalige landbouw en residentieel wonen er hand in hand. [In volgend hoofdstuk vind je een bondig overzicht van de bewoningsgeschiedenis.]

Het is alvast boeiend na te gaan hoe de bevolking de laatste tweehonderd jaar is geëvolueerd. Sinds 1845 is het aantal inwoners in Dilbeek, Sint-Pieters-Leeuw, Ternat, Affligem en Roosdaal haast vervijfvoudigd: van ruim 28.000 tot bijna 120.000 inwoners. Uit alles blijkt dat dit aantal de eerstkomende jaren nog zal toenemen (ruim 6%). Dit is volledig voor rekening van de verstedelijkte agglomeraties nabij Brussel. De kleine landelijke dorpen vergrijzen vlugger dan de dichtbevolkte kernen, terwijl de gemiddelde gezinsgrootte afneemt en de gezinsamenstellingen diverser en complexer worden. De populatie is bovendien ook veelkleuriger en contrastrijker geworden.

Het aantal inwoners met een niet-Belgische nationaliteit is opmerkelijk hoog in Sint-Pieters-Leeuw (15%) en Dilbeek (10%). Ruim de helft van het aantal nieuwkomers komt uit de Europese Unie. De meesten van hen zijn jong en bemiddeld, werkzaam in of nabij Brussel, en niet zelden op een of andere manier verbonden aan de Europese instellingen. Sint-Pieters-Leeuw kent de grootste groep inwoners van Noord-Afrikaanse origine, hierin gevolgd door Dilbeek. Daar woont ook een kleine gemeenschap van Turkse oorsprong. In de hele regio is het aandeel nieuwkomers uit zwart Afrika uitzonderlijk hoog. De grootste concentratie bevindt zich langs de drukke spoorverbinding Brussel-Gent. Denderleeuw en Liedekerke spannen de kroon, gevolgd door Affligem, Ternat en Roosdaal, maar ook in Sint-Pieters-Leeuw en Dilbeek is hun aanwezigheid opmerkelijk.

De nabijheid van Brussel heeft grote invloed op de Vlaamse Rand. De meeste migratiebewegingen zijn van en naar de hoofdstad. In 2015 kwam 44% van de nieuwkomers uit het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, terwijl 25% ernaartoe verhuisde. Hiervan zijn 30% niet-Belg. Het aantal inwijkelingen van vreemde herkomst is de laatste tien jaar bijna verdubbeld. Het merendeel komt uit Europese Unie (ca. 75%). Steeds meer twintigers trekken naar de hoofdstad, terwijl vooral jonge gezinnen naar het buitengebied verhuizen. De woonsituatie in de meeste gemeenten is uitzonderlijk goed. Verwacht wordt dat de ouderenpopulatie hier minder snel zal groeien dan elders in Vlaanderen, wat dan weer gevolgen heeft voor de verdere ontwikkeling en uitbouw van het bestaande zorgaanbod.

Hoewel Pajottenland vrij welgesteld is en het aandeel kapitaalkrachtige inwoners van niet-Belgische origine hoog, betekent dit niet dat er geen armoedeproblematiek bestaat. Weliswaar zijn er minder kansarmen en langdurig werklozen dan elders in Vlaanderen en is het aantal asielzoekers en vluchtelingen eerder beperkt. Het aantal gezinnen dat op de wachtlijst van sociale huisvestingsmaatschappijen staat, is bovendien zeer laag. De groep van kinderen en jongeren in een kwetsbare, soms zelfs precaire positie neemt echter toe, vooral in de semi-urbane agglomeraties. Ook het aantal leerlingen in het basis- en secundair onderwijs dat thuis geen Nederlands spreekt, is er in verhouding hoog (ca. 30%).

De nabijheid van Brussel betekent dat er – naast allochtonen en nieuwkomers uit het buitenland – ook heel wat Franstalige Belgen in de gemeenten wonen. Dit geldt zeker voor de faciliteitengemeenten. De grote groep Afrikanen uit Congo, Rwanda, Burundi en voormalige Franse kolonies spreekt eveneens Frans, terwijl er – vooral door de aanwezigheid van zoveel burgers uit de Europese Unie – eerder sprake is van veelaligheid. De kennis en het gebruik van het Nederlands zijn bij de meeste buitenlandse nieuwkomers beperkt.

Een nieuwe landbouwrevolutie?

Door schaalvergroting, ruilverkaveling, intensivering en rationalisering van het boerenbedrijf is landbouw sinds de vorige eeuw een commerciële activiteit geworden. Dat was ooit anders. Terwijl vandaag de nadruk vooral ligt op productie en rendement, was het werk van de kleine boer destijds ook een leefwijze. Hij had in de eerste plaats een huishouden, waarbij een groot deel van de opbrengst van het gemengde bedrijf voor het eigen levensonderhoud was bestemd.

De hoeveelheid akkergrond nam in de loop der tijd almaar toe. Door stapsgewijze ontbossing vanaf de vroege middeleeuwen en betere bemesting door de groeiende veestapel in de 18de eeuw werd er met succes meer land bebouwd. Diverse teelten vulden elkaar aan: vlas, hop, oliehoudende zaden..., naast tarwe, gerst, haver en boekweit. Na de mislukte graanoogst van 1740-'41 brak de aardappel – ooit met de Spanjaarden meegekomen uit Zuid-Amerika – als volwaardige teelt door. Je kunt er niet naast kijken: naast bieten en koolzaad wordt de laatste jaren vooral massaal maïs geproduceerd. Maïs stelt immers weinig eisen en levert in de eerste plaats veevoer op.

De landbouwsector is de voorbije twee eeuwen en vooral na de Tweede Wereldoorlog ingrijpend veranderd. Van graanteler en melkveehouder is de boer vooral producent van rundvlees geworden. Bovendien viel de werkgelegenheid scherp terug. Vandaag is nog amper 3% van de bevolking in Pajottenland in de landbouw actief. Ook het landbouwareaal verminderde met een kwart, al namen de opbrengsten en de waarde ervan spectaculair toe. Wetenschappelijke inzichten en vernieuwde technologie, het gebruik van kunstmest, veevoeders... hebben tot schaalvergroting en verregaande specialisatie geleid. Het aantal boeren is omgekeerd evenredig aan de mate waarin het bebouwde land wordt ontgonnen.

Je kunt gerust stellen dat boeren een risicovolle onderneming is geworden. Er zijn meer regels, er is een grotere internationale concurrentie en een sterkere afhankelijkheid van de toeleverende en verwerkende industrie en de distributie.

Het boerenbedrijf is vandaag slechts een schakel in een omvangrijke, complexe voedselketen. Ondanks verschillen in uitgangspunt en aanpak is iedereen het er wel over eens dat de landbouw zich in de toekomst op een duurzame, vernieuwende manier dient te ontplooien.

Mestoverschotten en een aantal crises in de veehouderij hebben het vervuilen-de imago van de landbouw zeker geen goed gedaan. De sector heeft nood aan investeringen en kampt met vergrijzing, wat haar weinig interessant maakt voor eventuele opvolgers. Het is voor de boer dan ook balanceren op de slappe koord tussen zorg voor het milieu, dierenwelzijn en economisch rendement. Vandaag staan kwaliteit en voedselveiligheid voorop, al blijft overproductie een probleem. Vraag is of de overheid en de verbruiker hiervoor mee(r) willen betalen.

Terwijl heel wat kleine bedrijven verdwijnen, trachten andere in te spelen op nieuwe maatschappelijke noden en uitdagingen. Zo is er de stijgende behoefte aan landschaps- en natuurbeheer. In de marge van hun kernactiviteit zijn sommige landbouwers al gestart met plattelandstoerisme. Het huidige plattelandsbeleid heeft ook aandacht voor de promotie van streekproducten, biolandbouw en ambachtelijke activiteiten. De laatste jaren is de stadslandbouw – kleinschalig en met korte-ketenteelten – opnieuw aan een opmars bezig. Deze pistes zijn nu in volle ontwikkeling en kunnen nog groeien.

Je zucht en denkt: wat kan dit betekenen voor Pajottenland? Zal de streek haar agrarisch karakter behouden? Of wordt het een parklandschap voor verstedelijkte pendelaars en nieuwkomers?

Het rijk van koning auto

Tot de jaren '50 van de vorige eeuw was heel België berucht om zijn 'kinderkopjes'. Aanvankelijk werden betonplaten als nieuwe wegverharding gebruikt. Asphalt diende voor het onderhoud van versleten verharde wegen. In sommige deelgemeenten van Pajottenland werd er pas na de fusie van 1977 aan de modernisering van de buurtwegen begonnen. Het is wel opmerkelijk dat het tracé van het wegennet tussen de dorpen sinds de 18de eeuw haast ongewijzigd is gebleven. Hier en daar bleven wonderwel nog gietijzeren wegwijzers bewaard uit ca. 1900 (o.a. Sint-Pieters-Leeuw).

Trein, tram en fiets waren de grote vernieuwingen in de 19de eeuw. De stad was nu veel makkelijker bereikbaar, wat de mobiliteit van mensen en goederen op het platteland aanzienlijk verhoogde. Na de Eerste Wereldoorlog bleef de auto lange tijd statussymbool voor lokale elites en stedelijke bourgeois. Slechts geleidelijk aan zou het paard uit het straatbeeld verdwijnen. Het zou nog een halve eeuw duren voordat de aanschaf van een auto – net zoals de telefoon, de koelkast, de wasmachine, de televisie... – in ieders bereik kwam. Terwijl welgestelde stedelingen al voor de Tweede Wereldoorlog in Pajottenland rust en ruimte zochten, was het vanaf de jaren '60 en '70 voor haast iedereen mogelijk om in de Pajotse gemeenten in nieuwe verkavelingen te komen wonen en dagelijks – vooral met de wagen – naar het werk te gaan.

Met de wereldtentoonstelling van 1958 kwam de uitbouw van het snelwegennet in België in een stroomversnelling terecht. En (pas) twintig jaar later was de ring

rond Brussel een feit. Op de verkeerswisselaar van Groot-Bijgaarden (Dilbeek) verknopen de E40, van de hoofdstad naar de kust, en de E19, die Amsterdam met Parijs verbindt, zich met elkaar. Wil je het imposante 'Signaal van Zellik' uit 1963 van Jacques Moeschal van nabij zien, moet je wel de snelweg op. Dit kan slechts onder één voorwaarde: je doet dit al rijdend, met de motor, auto, bus of vrachtwagen, op een snelheid van minstens 70 km/u.

Is het niet vreemd dat we het na ruim vijftig jaar evident vinden dat er in het landschap aaneengesloten ruimtes bestaan die op geen enkele manier nog 'normaal' te betreden zijn? Ja, een autosnelweg is nu eenmaal – zo luidt het officieel – 'een conflictvrije weg bestemd voor snel gemotoriseerd verkeer'. Die omschrijving houdt natuurlijk alleen rekening met de weggebruiker. Want voor vele planten, dieren en niet-gemotoriseerde mensen zijn snelwegen vaak onoverbrugbare, meedogenloze barrières of 'onplekken'. In zekere zin geldt dit ook voor kanalen en spoorwegen.

De moderne mens heeft het landschap in mootjes gesneden en een soort van artificiële eilanden geschapen. Hierdoor zijn sommige dorpen, gehuchten, wijken, akkers of stukken natuur geïsoleerd geraakt, zoals o.a. in Bekkerzeel (Dilbeek), Terafene (Affligem), Ruisbroek (Sint-Pieters-Leeuw)... het geval is. Ook vanuit ecologisch oogpunt rijzen tal van vragen die pas de laatste jaren worden onderkend. Hoe houden we die rafelige restanten cultuur én natuur in leven? En hoe kunnen we deze (on)plekken opnieuw betekenisvol maken?

Het moge duidelijk zijn: we hebben van het land geleefd, we hebben het landschap verdeeld en naar onze hand gezet. Met ruim 25.000 km beschikt België vandaag over het dichtste autowegennet ter wereld. Dat betekent iets meer dan 4 km per km². Dit staat in schril contrast tot het aantal onverharde wegen: gemiddeld amper 200 m per km². Maar gelukkig komt hierin een kentering. Dankzij Regionaal Landschap Pajottenland en Zennevallei en Toerisme Vlaams-Brabant beschikt Pajottenland vandaag over een wandelnetwerk van 760 km trage wegen.

Over cottages, tuinwijken, boerderijen en fermettes

Vandaag voelen velen zich aangetrokken tot het lieflijke, schijnbaar ongerepte Pajotse landschap om erin te wonen. Maar van eenheid met de omgeving is niet altijd sprake. In tegenstelling tot de vele, in het landschap ingebedde boerderijen – vaak toonbeelden van pretentieloze, stille architectuur – houdt niet altijd iedereen rekening met de landschappelijke omgeving. Elke plek is uniek, terwijl algemene ontwikkelingen zich overal laten gelden. Landschappen evolueren traag, maar zijn uiterst kwetsbaar. Individuele initiatieven brengen – soms ongewild – in korte tijd heel wat schade toe.

Tijdens het interbellum werden overal in Pajottenland vrijstaande villa's in cottagestijl gebouwd, met vaak speciaal hiertoe ontworpen 'pittoreske' tuinen (o.a. villa Den Uil in Roosdaal, villa De Smet met tuin in Dilbeek, enkele villa's in Affligem...). Om de toestroom van minder bemiddelde nieuwkomers het hoofd te bieden werden er – naar het voorbeeld van de Engelse tuinsteden – her en der ook 'tuinwijken' aangelegd (o.a. tuinwijk Zuun in Sint-Pieters-Leeuw). Deze sociale

woningbouw die de voordelen van de stad, zoals sociaal contact, comfort en allerlei voorzieningen, met die van het platteland, zoals gezondheid, harmonie en beslotenheid, wilde te verenigen, streefde ernaar de nieuwe leefgemeenschap te voorzien van voldoende groen en publieke ruimte. Veelal gebeurde dit in een traditionele vormtaal met regionale accenten. De vele wijken, standaardverkavelingen en woonerven die na de Tweede Wereldoorlog verrezen, zijn sober, functioneel en een stuk minder kwaliteitsvol. Ze hebben nog amper openbaar groen, maar wel (omhaagde) tuinen en een oprit (met garage) voor de auto. Dit wijst op een grotere individualisering. Pas de laatste jaren wordt werk gemaakt van de opwaardering van de verstedelijkte dorpskernen door 'verdichting' en duurzaam ruimtegebruik met groen voor iedereen en minder (druk) autoverkeer.

Ook in de evolutie van landbouwbedrijven kun je geschiedenis lezen. De ene boerderij is trouwens de andere niet. Je vindt nog altijd keuterijen met alles onder één dak en woonstalhoeves met een verbinding tussen stalling en woonkamer, wat vroeger de dierlijke warmte binnenhield. Weer andere boerderijen hebben een langgerekte gevel, met stalling, woning, wagenhuis en schuur netjes op een rij. Nog andere zijn in een L- of U-vorm gebouwd: in het midden de woonst, geflankeerd door stallen of loodsen. Pajottenland is bovendien rijk aan gesloten vierkantshoeves. Ooit waren het pachthoven of kloosterboerderijen met uitgestrekte landerijen, een majestueuze dreef, een duiventil, een monumentale toegangspoort...

Uiteraard hebben maar weinig hoeves hun oorspronkelijke aanleg behouden. Door de eeuwen heen hebben ze zich aan nieuwe noden aangepast. Oude grachten en omwallingen zijn gedempt of afgegraven. Bijgebouwen verdwenen of kregen een andere bestemming, terwijl de huisvesting voor dieren, de opslag van gewassen of materiaal, of de verwerking van de oogst soms nieuwe constructies vereisten. Schaalvergroting en industrialisatie hebben het uitzicht en de werking van de meeste landbouwbedrijven grondig gewijzigd. Dit zorgt voor nieuwe uitdagingen. Vandaag wordt er – mede op advies van de Vlaamse Bouwmeester – gestreefd naar kwaliteitsvolle ruimtelijke ingrepen, die met de bestaande landschappelijke omgeving rekening houden.

Intussen zijn heel wat oude hoeves tot woonhuis omgevormd. Soms worden er alternatieve vormen van 'samenhuizen' of cohousing uitgeprobeerd. Vanaf de jaren '70 van de vorige eeuw zijn de 'fermettes' niet meer uit het landschap weg te denken. Deze nieuwbouwwoningen in hoevestijl – met pannendak, dakkapellen, vooruitspringende schouw in metselwerk, kleine slagluiken, kasseien oprit... – geven uiting aan het diepgewortelde verlangen naar landelijk wonen. Terwijl de constructie en het comfort modern zijn, verwijst het gebouwtype naar het verleden. Toch is dit slechts schijn, want de namaakboerderij verwijst naar een geïdealiseerd, 'uitgevonden' verleden dat er in die vorm nooit is geweest. Hetzelfde geldt trouwens voor de 'pastoriewoningen' die de laatste jaren opgang maken.

Identiteit, culturele biografie

Hoe mensen wonen en hun omgeving inrichten, vertelt natuurlijk veel over hun leefstijl en denkwereld. Met de welvaartstaat en het bijbehorende maatschappij-

model die in de tweede helft van de 20ste eeuw gestalte kregen, wijzigde ook het mens- en wereldbeeld. Hoewel in de voorafgaande anderhalve eeuw stilaan alles veranderde, bleef de plattelandscultuur nog lange tijd onveranderd. Maar vanaf de jaren '60 van de vorige eeuw was de modernisering echter niet meer te stuiten.

Wat er veranderde? Enkele voorbeelden maken veel duidelijk. Na de Tweede Wereldoorlog had haast geen enkele woning in Vlaanderen een toilet in huis. Er was nauwelijks aansluiting op de openbare riolering. Ook de water- en elektriciteitsvoorziening lieten te wensen over. Privacy, een badkamer, vrije tijd en bestaanszekerheid waren voor de meeste plattelandsbewoners een verre droom. In de loop van de jaren '50 en '60 van de vorige eeuw ging de spectaculaire economische groei hand in hand met de uitbouw van een modern stelsel van sociale zekerheid. Comfort en materiële welvaart kwamen binnen ieders handbereik. De consumptiecultuur was geboren.

Het boerenbestaan was daarentegen eeuwenlang een 'samenleving binnen de samenleving', met een eigen cultuur en mentaliteit. Denk maar aan de hechte band met de grond die soms generaties lang werd bewerkt, de nadruk op continuïteit en traditie, een eerder praktische, zelfs utilitaire houding tegenover godsdienst en natuur, het belang van gezin en verwantschapsrelaties, een grote solidariteit binnen familie en huishouden, de neiging om weinig emoties te laten blijken, soberheid en arbeidszin, en een uitgesproken wantrouwen tegen de buitenwereld, het stadsleven en vreemdelingen.

Vandaag leven we in een open, verstedelijkte samenleving. Geloof en religie zijn niet langer de pijlers van het bestaan. 's Avonds en in de weekends zijn we thuis of met de auto op stap, werken gebeurt meestal elders. De band met de omgeving is lossier, relaties hebben we vooral buitenshuis of via virtuele netwerken. De komst van televisie en internet brengt de wereld dichterbij, maar vergroot tegelijk de afstand tussen burens en dorpsgenoten. Overal staat het buurt- en het verenigingsleven onder druk. Winkelen doen we vooral in grootwarenhuizen, in shoppen en verre reizen ligt voor velen het nieuwe geluk. Nieuwkomers – uit de stad of van elders in de wereld – zijn in de meerderheid, zodat de autochtone bewoners zich vaak niet meer thuisvoelen in het dorp waarin ze wonen.

Toch kent iedereen wel de behoefte om zich met anderen of een fysieke omgeving te identificeren. In zekere zin vertrekt alles van je persoonlijke identiteit. Al naargelang van je karakter, geslacht, opvoeding, job, levenservaringen, leeftijd... heb je een min of meer coherent beeld van jezelf. Hiermee onderscheid je je van anderen. Wie eerlijk is met zichzelf, weet dat die identiteit (bij leven) nooit af is. Je persoonlijkheid leeft mee met wie je bent. Bovendien combineer je altijd verschillende identiteiten, afhankelijk van de context of de omstandigheden.

Dit geldt evenzeer voor zoiets als groepsidentiteit. Dan voel je je verbonden met anderen. Familie of een voetbalploeg bijvoorbeeld. Maar dit kan evengoed een streek, stad of dorp, een beroepsgroep of geloofsgemeenschap zijn. Bij culturele identiteit staan het gemeenschappelijke verleden voorop, alsook gedeelde waarden en normen. Bij nationale identiteit is er ook sprake van een 'volk'. Dit is een verbeelde gemeenschap met bepaalde cultuurhistorische wortels, zoals een-

zelfde taal, cultuur en geschiedenis. Ideologisch streven nationalisten vaak naar politieke en economische autonomie of onafhankelijkheid.

Ook in Pajottenland is dit voelbaar. Toen België tussen 1970 en 1993 evolueerde naar een federale staat werd er een scherpe lijn getrokken tussen het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Vlaanderen en Wallonië. De onzichtbare, eeuwenoude taalgrens werd plots een politieke grens, terwijl Franstaligen in een zestal gemeenten in de Vlaamse Rand rond Brussel beroep konden doen op 'taalfaciliteiten'. Als protest hiertegen lanceerden verschillende actiecomités in 1978 de slogan: 'Dilbeek, waar Vlamingen thuis zijn'. Deze borden staan nog altijd langs de invalswegen naar Dilbeek. Hierover onstond onlangs commotie, maar de Dilbeekse burgemeester ontzenuwde de discussie en riep de borden uit tot 'cultureel erfgoed'.

Bij identiteitskwesities wordt erfgoed vaak ingezet als argument. Als dan niet tastbare sporen uit het verleden bergen immers verhalen in zich en roepen soms heftige reacties en emoties op. En dat is lastig. Omdat identiteit eerder een verlangen is dan een vaststaand feit, bestaat het gevaar dat je in eindeloze discussies verzandt. Uitsluiting en gemeenplaatsen loeren altijd om de hoek.

De notie 'culturele biografie' biedt misschien een uitweg. Het is het verhaal hoe mensen in de loop der tijden aan hun leven en de omringende wereld zin hebben gegeven. Vanuit die optiek is het bewustzijn van het verleden als een 'ontmoeting' – met mensen, fenomenen en dingen die we ons nooit zomaar kunnen toe-eigenen, maar met wie of waarmee we ons verbonden voelen of weten. Dag in dag uit leven we met het verleden en kunnen er – vanuit onze eigen achtergrond en ervaringswereld – eventueel dieper in doordringen. Erfgoed is dus ook altijd een hoogstpersoonlijke, subjectieve aangelegenheid.

Alle tijd van de wereld

Vandaag wordt de tijd overal op dezelfde manier gemeten en, al dan niet digitaal, met cijfers aangeduid. Tijd is berekenbaar, objectief en niet omkeerbaar. Onze tijdsopvatting plaatst het leven en al wat gebeurt op een lineaire, denkbeeldige lijn. Alles en iedereen is uniek, met een begin en een einde. Onze voorouders hielden er een heel andere tijdsopvatting op na. Op het ritme van zon, maan, sterren en planeten volgden ze het komen en gaan van de seizoenen. Het eenvoudige boerenbestaan was gebaseerd op herhaling. Het zichtbare en het onzichtbare vormden trouwens één groot, zinvol geheel. Leven en dood waren opgenomen in een kosmische, cyclische beweging. Tot in de eeuwigheid.

In een traditionele agrarische samenleving gaan natuurreligie en volksgeloof hand in hand. Tijd en ruimte zijn voortdurend zwanger van betekenis. Niets bestaat zomaar, alles is opgenomen in een alomvattend, goddelijk plan. Iets ontstaat als het in de loop der dingen besloten ligt, zoals het evengoed kan verdwijnen als de tijd daartoe gekomen is. Het 'heilige' – het 'buiten'gewone – is nooit ver weg en ligt als een geheim verscholen 'in' de materie zelf.

Zoals de zon elke dag op- en ondergaat, volgt het leven een weerkerend patroon van geboorte, groei, volwassenheid, verval en teloorgang. Elk keerpunt bevat bovendien de belofte van een nieuw begin in zich. Dit geldt voor ieder mens

afzonderlijk, maar evenzeer voor de hele gemeenschap en voor alles wat leeft in de natuur. Rituelen markeren zo'n scharniermoment, met aansluitend vaak een uitbundig feest. Terwijl we met z'n allen in de feestroes opgaan, wordt de gewone tijd even stilgezet.

In een wereld waar landbouw en ambacht de toon voerden, kende het werkritme piekmomenten van zware arbeid, onderbroken door minder drukke periodes. Op het platteland werd flexibel en onafhankelijk met de tijd omgesprongen. De meeste mensen werkten thuis, of ze nu landbouwer waren of op een andere manier aan de kost kwamen. Tot diep in de 20ste eeuw vloeiden werk en vrije tijd onopgemerkt in elkaar over. Bij een verkoop werd eerst een glas gedronken en dan pas onderhandeld. Als een vriend of kennis langskwam, werd het werk even neergelegd voor een praatje.

Onze tijdsbesteding vandaag is nauw verbonden met de dwangmatige logica van de moderne maatschappij. Met de opkomende industrialisering kwam de tijd in een strak keurslijf terecht. Waar het productieproces eerder in handen was van boerenfamilies die ook thuis sponnen, weefden of andere handarbeid verrichtten, werd het werk vanaf het einde van de 19de eeuw meer en meer in fabrieken of bedrijven gecentraliseerd. Voortaan gaven klok en machine aan hoe en wanneer er moest worden gewerkt.

Een fijnmazig net van openbaar vervoer werd aangelegd. De trein brengt nog altijd heel wat streekbewoners 'volgens het spoorboekje' naar hun werk. Vandaag werken de meeste pendelaars in de dienstensector in de hoofdstad, terwijl ze voorheen vooral in de Henegouwse en Brusselse industriebekkens bedrijvig waren. De tram is mettertijd verdwenen. Vooral vele scholieren nemen nog onverminderd de bus.

Tot vierhonderd jaar geleden was tijd een vaag, seizoensgebonden begrip. Het meten van tijd vond men vreemd. De mens is niet voor de uren gemaakt, maar de uren voor de mens, zo luidde de redenering. Openbare klokken bestonden wel, maar een minutenwijzer was onnodig. Aan het einde van de 18de eeuw steeg de vraag naar horloges en klokken spectaculair. Alle kerken kregen uurwerken met wijzers, horloges drongen binnen in het leven van alledag. En op regelmatige tijdstippen hoorde je hoe laat het was.

Intussen zijn we zo gewend geraakt aan de strikte regelmaat van school, winkel, kantoor en fabriek, dat we ons nauwelijks bewust zijn hoe ons leven door de kloktijd wordt beheerst. Zelfs vrije tijd en vakantie zijn meer dan ooit afgemeten. Voor wie volop in het leven staat, lijkt een volle agenda soms wel een statussymbool. Alleen wie alle tijd heeft – zoals ouderen of zieken – weet hoe relatief dit alles is. Soms dien je te onthaasten en schakel je over op een ander ritme. Wie de tijd te vriend houdt, laat zich niet langer opjagen en ontvangt van het leven een portie wijsheid.

Gedenken, herdenken...

Sterven doen we allemaal, maar de ene dood is de andere niet. Het is trouwens niet iedereen gegund om vredevol te sterven. Verdriet en rouw zijn hoe dan ook het deel van wie achterblijft. Terwijl vroeger de dood als een onlosmakelijk on-

derdeel van het leven werd gezien, met uitzicht op een hiernamaals, hebben wij het vandaag moeilijk om de dood te aanvaarden.

Ons beeld van en omgang met de dood zijn doorheen de tijd sterk gewijzigd. In de 20ste eeuw ging een eenvoudige, haast naïeve aanvaarding van de dood als lotsbestemming over in een minder berustende houding. In tijden met grote kindersterfte, epidemieën en amper medische kennis of bijstand had het individuele leven niet dezelfde waarde en betekenis die wij er nu aan hechten.

Tot voor kort werd de dood – zoals elke belangrijke gebeurtenis in het leven – begeleid door allerlei ceremonies. Bij het sterfbed thuis, de begrafenis, de vaste periode van rouw en het gedenken achteraf. Al die gebruiken en rituelen benadrukten de band tussen de overledene en de gemeenschap. Elke mens werd beschouwd als een schakel in de eindeloze ketting die verleden en toekomst met elkaar verbindt.

Ooit was de weg naar de dood korter en directer. De overledenen bleven ook dicht bij huis. Ze bevonden zich meestal in en rond de parochiekerk, in het hart van de dorpsgemeenschap. Het kerkhof zag eruit als een kleurrijke tuin met kruisen, grafstèles en aangeharkte percelen met veel groen en aanplantingen. Sommige bleven nog goed bewaard, zoals o.a. in Onze-Lieve-Vrouw-Lombeek (Roosdaal), Wambeek (Ternat), Sint-Martens-Bodegem (Dilbeek) en Rink (Sint-Pieters-Leeuw). Vandaag zijn de meeste gemeentelijke begraafplaatsen – netjes verkaveld, ergens te velde – wereldvreemde, troosteloze omgevingen van arduin of graniet, kiezelpaden en kunstbloemen. Alsof we als samenleving met de dood geen blijf meer weten. In 1971 werd 'altijd durende eigendom' afgeschaft en omgezet in een 'concessie' van hooguit vijftig jaar.

Op oude kerkhoven kom je sowieso buxus of taxus tegen, maar ook hulst, klimop en koniferen. Ze blijven immers het hele jaar groen en staan symbool voor het eeuwige leven. Als een troostend, hoopvol gebaar voor de nabestaanden. Elke begraafplaats nodigt uit tot verinnerlijking. Als het leven ophoudt, resten enkel nog aanvaarding en stilte, hoezeer levenden en doden ook hebben gevochten om stand te houden.

Wie ooit stierf of streed voor het vaderland of door de vijand werd opgeëist en gedood, bleef vaak tot in de dood met z'n kompanen of lotgenoten verbonden. In elk dorp vind je wel een herdenkingsmonument. De meeste oorlogsgraven zijn krachtig in hun eenvoud. Gewapende conflicten laten soms diepe sporen na. Ook in het landschap. Zoals bijvoorbeeld de vier bunkers in Pamel (Roosdaal) van de weerstandslinie uit 1939-'40 die van Waver via Pajottenland liep naar Koningshooikt bij Lier. Een lange lijn van zware stalen hekken van zo'n drie meter breed en twee meter hoog op rollers – zogeheten 'Belgische poorten' of Cointet-elementen – moest als tankversperring dienen tegen een eventuele Duitse inval vanuit het zuiden...

Geschiedenis is wat is geweest. Voorbij, onomkeerbaar. Hier en daar blijft iets natrillen, is nog iets bewaard en staat nog een relict uit het verleden overeind. Om ons eraan te herinneren dat de wereld er ooit anders uitzag en de werkelijkheid anders was. Als een theatraal gebaar, een malle groet van vroeger. En altijd weer opnieuw worden we als gemeenschap uitgedaagd en dient wat – al dan niet

voorgoed – voorbij is, zich een plaats te veroveren in het bonte, relatieve geheel van het leven en het landschap van vandaag. In die zin is erfgoedzorg een soort van vooroudercultus in een seculiere tijd.

Materiële resten uit het verleden ervaren we meestal als een wereldvreemde aanwezigheid, gekenmerkt door afwezigheid. Naar aard en vorm zijn ze reactie-nair. Ze geven hoe dan ook te denken. Ze zijn een blokkade in de tijd, met als grote verdienste hun weerstand en uniciteit, niet hun prijs. Gelukkig is het verle-den geen dood gewicht en het voorbije cultuurlandschap geen loden, levenloze last. Beide zijn opgenomen in een collectief spel dat ons wat weerbaarder en op-lettend maakt. En hopelijk een stuk minder bijziend of onnozel. Maar het is pas door persoonlijke ervaring dat inzicht ook wordt bewaard.

Niet alles is trouwens tastbaar. Een streek bestaat evenzeer uit woorden. Zo ook in Pajottenland. Als je even de tijd neemt om op kadaster- of oude wegenkaarten de plaatsnamen na te gaan, kun je doordringen tot het diepste geheugen van het landschap. Opvallend is de immense rijkdom aan toponiemen die gehuchten, we-gen, akkers en andere landschapselementen in de loop der tijd kregen. Ooit was alles beziend en kregen plekken namen alsof ze een persoonlijkheid waren. Som-mige gaan ver terug in de tijd en maken duidelijk hoe Keltische, Gallo-Romeinse en Germaanse bewoners hun leefomgeving betekenis gaven.

Pas in de 19de eeuw kwam het systeem van straatnamen én huisnummers in voege. Van dan af diende iedereen een woonst mét adres te hebben. Voor het eerst werden er ook straatnaambordjes aan de gevels bevestigd. Heel wat na-men verwijzen naar de ligging of de oorspronkelijke functie van de straat, naar iets kenmerkends of naar vroegere bewoners. Vele namen bestonden al eeuwen-lang in de volksmond. Landelijke gehuchten – met een handvol straatjes – ble-ven lange tijd soms als overkoepelende naam in gebruik. Dan had je woonst al-leen een nummer. Trouwens, wist je dat elk Belgisch huis pas sinds 1963 'bij wet' een brievenbus heeft?

Erfgoedzorg als ontwerpogave en -praktijk

Al heeft iedereen een geboortedatum en een adres, slechts weinigen wonen nog op dezelfde plaats waar ze opgegroeid zijn. Vandaar dat velen zich vandaag ont-worteld voelen en het contact verloren hebben, niet alleen met de natuur die ze vaak vrezen en niet begrijpen, maar ook met de cultuur waartoe ze behoren en waarin ze zijn geboren? Wie kent er nog de volksverhalen die ooit mondeling, van generatie op generatie, werden overgeleverd?

De meeste van die verhalen lagen ingebed in het landschap en in het leven van alledag. Waterduivels, weerwolven, heksen, alvermannekens, bokkenrijders, to-venaars, sprekende honden en katten... gaven je toegang tot een andere, denk-beeldige dimensie van de werkelijkheid. Al van oudsher trachten mensen zin te geven aan wat onvatbaar en onverklaarbaar is. Hoeveel ervaringen, verwachtin-gen, frustraties, angsten en onzekerheden liggen er in die vertellingen vervat? Welke verhalen zullen wij aan onze kinderen en kleinkinderen doorgeven?

Eenzelfde gevoel van onmacht overvalt je, als je het verhaal van het landschap wilt vertellen. Verandering lijkt wel de enige constante in de wording van het huidige cultuurlandschap in Pajottenland. Hoewel hier en daar grotere landschappelijke gehelen bewaard bleven – zogeheten ‘ankerplaatsen’ of ‘relictzones’ – met weinig recente verstoringen en een opmerkelijke samenhang, moeten we het meestal stellen met verspreide, vaak verweesde resten – ‘landschaps-, punt- of lijnrelicten’ – en visuele bakens, zoals kerktorens of molens. Wil je even terugkeren naar de tijd vóór Napoleon, dan kun je gaan wandelen van het Neigem- en Berchembos, via de open kouters rond de Hertbergmolen, naar de bedevaartskerk van Onze-Lieve-Lombeek (Roosdaal). Ook het aloude agrarische landschap tussen Oudenaken en Sint-Laureins-Berchem (Sint-Pieters-Leeuw) bleef uitzonderlijk goed bewaard. Dit geldt ook voor de omgeving van de voormalige abdij van Affligem en sommige (vaak door infrastructuurwerken geïsoleerde), historisch waardevolle natuurgebieden, zoals o.a. Kapellemeersen in Terafene (Affligem), Sint-Wivina-abdij en Wolfspuiten (Dilbeek), Nieuwermolenbeek, Vrijhoutbos en Moretteberg in Bekkerzeel en Sint-Ulriks-Kapelle (Dilbeek) en Ternat, Liedekerkebos in Sint-Katharina-Lombeek en Wambeek (Ternat)...

Traditionele landschappen die bescherming en een plaats verdienen in de toekomstige ruimtelijke planning, worden sinds 2013 omgedoopt tot ‘erfgoedlandschappen’. Het is echter onmogelijk en zelfs niet wenselijk om alle landschappen te beschermen. Veelal is het zaak om ze op een weloverwogen, duurzame wijze op te nemen in een hedendaagse karaktervolle leefomgeving en het nog aanwezige erfgoed te integreren in het dagelijkse leven. Vaak heeft erfgoed een verbindend en harmoniserend effect, al kan het evenzeer een dissonant zijn te midden van een verrommeld landschap vol zieltogende nieuwbouwwijken, bedrijventerreinen en snelwegpanorama’s. Zo wordt erfgoedbeheer opnieuw een ontwerpopgave en -praktijk. Oud én nieuw in één.

Pas recent is er in Vlaanderen aandacht voor een globale, gebiedsgerichte ruimtelijke omgang met onroerend erfgoed. Hierbij gaat het niet zozeer om louter behoud of waardering, maar om het verspreide erfgoed in het landschap te verbinden met grote maatschappelijke en ecologische opgaven. In Nederland wordt al sinds 1999 werk gemaakt van ‘behoud door ontwikkeling’ waarbij cultuurgeschiedenis en ruimtelijke inrichting op elkaar zijn afgestemd. Door bestaande en verdwenen landschappen en cultuurhistorische relicten in kaart te brengen, wordt getracht wat nog rest van het ‘geërfde landschap’ beter te begrijpen en naar waarde te schatten. Het is een methode om tijdsdiepte en uitstraling aan (cultuur)landschappen te geven, op diverse schaalniveaus. Geen nadruk op fysieke bescherming, bewaring of herstel van objecten, maar op betekenisgeving van alle plekken in het landschap.

Een eigentijdse omgang met het landschap als erfgoed is een dynamisch, creatief proces waarbij niet alleen experts, maar alle bewoners zijn betrokken. Om dit mogelijk te maken moet je wel eerst de ecologische en cultuurhistorische laagheid en complexiteit van het landschap leren ontdekken. Dit kan in sommige gevallen leiden tot een aangepast, toekomstgericht maatschappelijk project.

Maar hoe maak je zo'n project? We zijn op dit moment vooral bezig met losse, contextloze puzzelstukken. Misschien moeten we opnieuw op zoek gaan naar verloren (gewaande) verbanden of structuren, of er eventueel nieuwe bedenken en creëren. Samen maken ze de verschillende opbouwende elementen van het landschap opnieuw zinvol en leesbaar. De manier waarop alle componenten zich tot elkaar verhouden en een kleurrijk, meerzinnig geheel vormen, maakt de kwaliteit ervan uit. Elk landschap nodigt dus uit tot actie en interactie.

Een voorbeeld. Onlangs zijn de provincie Vlaams-Brabant en verschillende partners gestart met een strategisch project dat de oude industrieterreinen langs de kanaalzone in Ruisbroek (Sint-Pieters-Leeuw) wil opwaarderen. Veel aandacht gaat ook uit naar de erfgoedwaarde van de omgeving. Langs de grens van Ruisbroek en Drogenbos zal een groene, trage verbinding tot stand worden gebracht. Ook de Bergense Steenweg wordt heringericht, terwijl het gemotoriseerd verkeer uit de dorpskern van Ruisbroek wordt geweerd. Het gaat hier dus niet langer uitsluitend om enkele 'beschermde dorpsgezichten', maar om de herwaardering en het ingroenen van de woonkernen en gehuchten in alle gemeenten.

Het zoeken naar een zinvolle context, schaal en beleving voor mens én natuur, het niet aflatende (her)interpreteren en beleven van het landschap, met respect en oog voor verleden, heden én toekomst, dát is de opdracht, dát is het uiteindelijke doel van een project als 'landschapslezen'. Pajottenland beschikt gelukkig nog over heel wat landschappen en erfgoed, boordevol geheugen en herinnering. Of hoe een cultuurlandschap als ecosysteem opnieuw zinvol kan worden opgeladen met verhalen en 'symbolisch kapitaal'.

De moderniteit leidde tot verschraving en verstedelijking. Ruimtelijk, maar ook in het hart en het hoofd van de meeste mensen die er wonen, werken of op bezoek komen. Het in oorsprong landelijke, agrarische Pajotse landschap is zwaar gelittekend. Met het geloof in de toekomst verdween in een mum van tijd de wereld van voorheen: het platteland, de natuur, een mentaliteit en alles wat erbij hoort aan traditie, traagte, bijgeloof, verstarring, rust, stilte... Ja, de afgelopen eeuw kwam alles – omgeving én mensen – in de ban van wat je gerust de 'cultuur van de inruilbaarheid' zou kunnen noemen: meer inkomen, meer spullen, meer verkeer, meer individuele ontplooiing. De voordelen zijn legio. Dat valt niet te ontkennen. Maar het getuigt evenzeer van kortzichtigheid niet de nadelen van deze voordelen te zien: minder tijd, minder ruimte, minder aandacht voor het geheel en minder duurzaamheid.

Hoe kunnen we het zwijgzame landschap opnieuw een stem geven en weerbaar maken tegen commerciële exploitatie en banalisering? Hoe kunnen we het terug tot spreken brengen? Het van 'binnenuit' begrijpen van het landschap kan leiden tot inzicht en betrokkenheid. Pas als je het verhaal van het landschap kunt lezen, kun je het ook aan anderen doorgeven. Het verleden is immers nooit af of dode materie, maar een gedeelde verantwoordelijkheid die het zelfbewustzijn voedt en ons een concreet woon- en leefkader biedt. Vandaar dat de 'landschapsbiografie' ons zowel een spiegel als een venster voorhoudt met uitzicht op onze eigen 'wording'. En zo echoën enkele aloude vragen tot in onze tijd: waar ga je heen? waar wil je blijven? waar hoor je thuis?

leestips:

- Marc Antrop & Sylvie Van Damme, *Landschapszorg in Vlaanderen: onderzoek naar criteria en wenselijkheden voor een ruimtelijk beleid met betrekking tot cultuurhistorische en esthetische waarden van de landschappen in Vlaanderen*, U Gent, vakgroep Geografie, Gent, 1995
- Els Hofkens, Oswald Pauwels, Inge Roosens & Kris Vandevorst (red.), *Nieuwe Impulsen voor de Landschapszorg: de Landschapsatlas, baken voor een verruimd beleid*, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Afdeling Monumenten en Landschappen, Brussel, 2001; www.geopunt.be
- Pol De Wilde, Jan Van Alsenoy, Pieter Van den Broeck, Jan Vilain, *Erfgoed op de kaart: erfgoed en gemeentelijk ruimtelijk beleid*, Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed, Brussel, 2006
- Sander Algoet, *Van ankerplaats naar erfgoedlandschap. Kwantitatieve en ruimtelijke analyse van de afbakening van waardevolle landschappen in Vlaanderen*, masterproef, U Gent, vakgroep Geografie, Gent, 2018; https://lib.ugent.be/fulltxt/RUG01/002/5-08/623/RUG01-002508623_2018_0001_AC.pdf
- Peter Vervoort, Sarah De Meyer & Niels Dabaut, *Landschap als gids voor ontwikkelingen in een veranderende leefomgeving*, 2020; <https://archieff-algemeen.omgeving.vlaanderen.be/xmlui/bitstream/handle/acd/280730/Landschap%20als%20gids%20voor%20ontwikkelingen%20in%20een%20veranderende%20leefomgeving.pdf?sequence=1>
- <Belvedere.nu> *Praktijkboek cultuurhistorie en ruimtelijke ontwikkeling*, VNG Uitgeverij, Den Haag, 2009
- Henk Baas & Edwin Raap, *Panorama Landschap – Karakterisering Nederlands landschap in 78 regio's*, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 2017; https://landchapnederland.nl/sites/default/files/map_attachments/LR_102592_00_Rapport_Panorama%20Landschap_V2.pdf
- Sinds 2011 voert één overheidsinstantie – het Agentschap Onroerend Erfgoed – een integraal, overkoepelend beleid in Vlaanderen: het heeft als taak waardevolle gebouwen, cultuurlandschappen, archeologische sites en varend erfgoed te inventariseren en te beschermen, en steunt iedereen die met onroerend erfgoed begaan is. Voorts is er ook aandacht voor historische tuinen, parken en 'houtige beplantingen'; <https://inventaris.onroerenderfgoed.be>
- Sinds 2017 is in Dilbeek, Sint-Pieters-Leeuw, Affligem en Roosdaal is een Intergemeentelijke Onroerend-Erfgoeddienst actief, in 2021 uitgebreid met Ternat. Via IOED Pajottenland bundelen de vijf gemeenten hun krachten, middelen en expertise in een gezamenlijk onroerend-erfgoedbeleid en versterken zo ook de dienstverlening aan de burgers.
- Erfgoedcel Pajottenland & Zennevallei is sinds 2010 werkzaam in 15 gemeenten om de regiobewoners warm maken voor het rijke culturele erfgoed en de erfgoedwerkers in de regio ondersteunen. Ze biedt vooral bijstand en wil overheden, organisaties en burgers inspireren die zelf met lokaal erfgoed aan de slag (willen) gaan. Hoewel haar werkdoel in principe uitsluitend roerend en immaterieel cultureel erfgoed is, werkt ze al jaren nauw samen met IOED Pajottenland met het oog op een integraal erfgoedbeleid.
- CAG is het kenniscentrum in Vlaanderen dat de geschiedenis en het erfgoed van landbouw, voeding en landelijk leven vanaf de tweede helft van de 18de eeuw tot vandaag bestudeert; <https://cagnet.be>.
- De dichter, auteur en verzamelaar van volksverhalen Pol De Mont uit Wambeek (Ternat) bezong in 1924 zijn heimwee en bewondering voor zijn geboortestreek in het gedicht *Aan mijn Payottenland*; www.pajottenland.be/Data/Web/Versie2/demont.php.

Een korte bewoningsgeschiedenis – cultuurhistorisch panorama

Het moge duidelijk zijn: het cultuurlandschap in Pajottenland bevat talloze verhalen over de menselijke bedrijvigheid die veelal in brokstukken tot ons zijn gekomen. Het is niet zo makkelijk om de soms schaarse resten die hiervan nog bewaard én zichtbaar zijn, te lezen en te interpreteren.

Onze leefomgeving zit boordevol tekens, symbolen, signalen. Vaak dateren die uit een andere tijd en verwijzen ze naar een intussen verdwenen of getransformeerde werkelijkheid. Bovendien bevat wat nog rest uit het verleden, soms niet langer begrepen codes, nu en dan zelfs 'verborgen' boodschappen, die ons helemaal ontgaan. Bij gebrek aan context, kun je je onmogelijk nog iets voorstellen bij die vreemd geworden wereld.

Het touw tussen herinnering en verbeelding hangt slap en biedt geen houvast meer. Onder je voeten gaapt slechts leegte. Het liefst zou je gebruik willen maken van een teletijdmachine die je het verhaal van de menselijke aanwezigheid in het landschap – van de oudste tijden tot vandaag – lineair én inzichtelijk aanreikt. Hoe onmogelijk het ook lijkt, het valt alvast te proberen.

Doe dus even je zevenmijlslaarzen aan en stap even door de korte bewoningsgeschiedenis die zo dadelijk volgt. Ze reikt je een cultuurhistorisch snoer aan en kan je misschien helpen, als een soort van achtergrond om je nieuwsgierigheid en je aandacht te voeden, als je straks door het landschap wandelt. Omdat er in het grote boek van tijd en ruimte nu eenmaal vele passages ontbreken, zul je zo nu en dan de indruk hebben in een hordenloop verzeild te zijn geraakt.

- Oudste sporen

De oudste sporen van menselijke aanwezigheid in Pajottenland gaan terug ergens tussen 55 en 35 duizend jaar geleden. Toen waren onze gewesten nog in een ijzige koude gehuld. Stel je voor: een open landschap met lage grassen en mossen, met hier en daar een berk en enkele zeldzame dennen. Een beetje zoals de Schotse Highlands vandaag. En in de winter zeer veel sneeuw en gure wind. De Vlaamse Ardennen en de uitlopers ervan vormden de rand van de toenmalige ijskap, de ultieme grens tot waar de mens zich kon handhaven.

Kleine groepjes nomadische jagers – zo'n 20-tal Neanderthalers – trokken meer dan één keer naar de Congoberg (Galmaarden) en Kesterheide (Gooik). Ze sloegen er een kampplaats op. Waarschijnlijk op zoek naar beschutting en rondtrekkend wild nestelden ze zich in komvormige nissen op de heuvelflanken. Vlakbij was er een bron. Van hieruit hadden ze een strategisch uitzicht op het weidse dal waar steppebizonen, mammoeten, wilde paarden, wolharige neushoorns, rendieren... graasden.

Ter plekke vervaardigden ze wapens voor de jacht en andere werktuigen. Hiertoe gebruikten ze vooral vuursteen. Puntige artefacten werden op een stok geschacht en bij de jacht als steekspeer gebruikt. Met scherpe messen en schrapers ontdeden de jagers het vet en de vleesresten van dierenhuiden. De huiden

dienden als kledij of om zich tegen koude, regen, sneeuw en wind te beschutten. Er bleef geen slachtafval of ander organisch materiaal bewaard. Hout was in die tijd zeer schaars en dus uiterst waardevol.

In Vlaanderen zijn archeologische vindplaatsen die zo ver teruggaan in de tijd [paleolithicum], uiterst zeldzaam. Ze bevinden zich veelal (te) diep in de bodem. De kans iets te vinden is trouwens beduidend klein, als je weet dat tijdens de laatste ijstijd amper een 200-tal rondtrekkende jagergemeenschappen gelijktijdig leefden in een gebied zo groot als België. (De Neanderthaler en de huidige mens zijn wel verwant aan elkaar, maar genetisch niet in elkaar opgegaan. Ze hebben een tijdlang naast elkaar geleefd, tot de Neanderthaler zo'n 30 duizend jaar geleden plots van de aardbodem verdween. Sindsdien wordt aarde alleen nog bevolkt door de Homo Sapiens Sapiens.)

- Eerste landbouwers

De manier waarop wij vandaag met tijd en ruimte omgaan, is diep geworteld in het land. Waarschijnlijk gaat ons 'erfenis'begrip terug tot de eerste boerengemeenschappen [neolithicum]. Die bereikten zo'n 7500 jaar geleden de vruchtbare leemstreek van Midden-België. Tot dan toe leefden hier – na het definitieve terugtrekken van de ijskap zo'n 12 duizend jaar geleden – uitsluitend rondtrekkende jager-voedselverzamelaars in uitgestrekte loofwouden. Van hen zijn op de Kesterheide (Gooik) en in de Dendervallei (nabij Aalst) concentraties microlieten of kleine werktuigen teruggevonden [mesolithicum].

Rond 4250 v.C. brachten nieuwkomers [Michelsbergcultuur] de grond voor het eerst in cultuur. Stilaan kregen landbouw en veeteelt vaste voet aan wal. Een deel van het oerbos werd gerooid voor akkers en nederzettingen. Rond de nederzettingen – veelal op hoger gelegen plekken, o.a. in Ledeberg (Roosdaal), Hekelgem, Teralfene en Essene (Affligem) – werd het bos opener en ontstonden wastines, woeste gronden waarop het vee kon grazen. Op sommige plaatsen verscheen grasland. Omdat de bodem mettertijd uitgeput raakte, werden nieuwe gronden in gebruik genomen. De praktijk van 'zwervende erven' – het verlaten van boerderijen en akkers om elders opnieuw te beginnen – bleef in zwang tot zo'n 2000 v.C. [brons tijd].

In de loop der tijd werd in de Lage Landen het gemengde bedrijf haast overal regel. Het lot van het erf hing voortaan af van de bloedband en de bodem waarmee iemand, soms generaties lang, was verbonden. Groepjes landbouwers leefden in kleine dorpsgemeenschappen. De akkers waren afwisselend bebouwd met diverse gewassen. Als de grond verschraalde, lag het perceel een tijdlang braak. Blijkbaar liepen er al vroeg handelsroutes door Pajottenland. Silex uit mijnen in de buurt van Mons is teruggevonden van Herne tot Affligem en in Sint-Pieters-Leeuw. Sporadisch werd van elders al ook voorwerp in brons ingevoerd, zoals o.a. een speerpunt in Teralfene (Affligem).

- Kelten, Romeinen, Germanen...

Met de opkomst van metaal en de bijbehorende krijgselite – ruim 4000 jaar geleden – werden de inheemse maatschappelijke verhoudingen grondig gewijzigd. Macht en grondbezit bleven echter berusten op complexe verwantschapsrelaties.

Deze internationaal vertakte krijgsadel vormde de basis voor de latere feodale orde. Keltische stamhoofden en ridders resideerden vanaf de 5de eeuw v.C. in hoogtenederzettingen, zoals Asse en Kester (Gooik). Losse vondsten aardewerk, munten... in heel Pajottenland wijzen op verspreide bewoning. In Sint-Pieters-Leeuw werd een graf opgegraven met een handgevormde pot en crematie- en houtskoolresten.

Met de komst van de Romeinen aan het begin van onze jaartelling was Pajottenland ongetwijfeld al een rijke landbouwstreek. De Gallische boer kende een goed ploegstelsel, bemestte de bodem met mergel, bewaarde oogst in silo's, brouwde bier en gebruikte houten tonnen en karrenwielen met ijzeren repen... Ook ambacht en handel floreerden.

Verkeersassen, zoals die van Bavay naar Asse (huidige Edingse Steenweg) en een andere – haaks erop – richting Tienen, sneden elkaar op Kesterheide (Gooik). Deze *vicus* was een waarschijnlijk een kleine agglomeratie met een marktplaats waar kooplieden en handwerklieden zich vestigden en hun waren sleten. Samen met de rivieren waren deze landwegen de slagaders van het administratieve en economische systeem dat centraal, vanuit enkele steden, werd aangestuurd. Heirbanen dienden om snelle verplaatsingen van het leger en het transport van voorraden en handelsproducten naar het grensgebied mogelijk te maken.

Op Kesterheide, maar ook elders, van Herne tot Affligem, zijn tal van sporen uit de Gallo-Romeinse tijd ontdekt, zoals muurresten, dakpannen, bouwpuin, aardewerk... Waarschijnlijk wijst dit op grote landerijen of Romeinse *villae*, terwijl de plaatselijke bevolking – tot in recente tijden – in vakwerkboerderijen woonde. In 2006 werd in Wolsem (Dilbeek) een volledig villacomplex opgegraven, terwijl de vondst van steenresten en dakpanfragmenten in Sint-Laureins-Berchem (Sint-Pieters-Leeuw) op een heiligdom zouden kunnen wijzen.

Vanaf de tweede helft van de 3de eeuw verloren de Romeinen hun greep op de noordelijke uithoek van hun imperium. Germaanse bevolkingsgroepen sijpelden binnen. Aanvankelijk vestigden ze zich in de economisch minst aantrekkelijke gebieden, maar stilaan lijfden ze het hele gebied in, vlakbij de goede landbouwgronden. Toen het Romeinse gezag aan het begin van de 5de eeuw voorgoed uit onze gewesten verdween, was een deel van het gebied opnieuw bebost en waren er nieuwe, verspreide nederzettingen ontstaan.

- Van dries naar dorp, over heren en abten

Gehuchten huisvestten één familieverband. Een vier- tot zestal hoeves lag gegroepeerd rond een gemeenschappelijke dries of weideplaats voor kleinvee, zoals schapen, geiten en varkens. Hierrond lagen de akkers en weilanden. Geleidelijk aan maakte het 'Kolenwoud' plaats voor steeds meer landbouwgrond. Mettertijd groeiden de gehuchten en buurtschappen aan elkaar. Vaak liggen die aan de basis van de huidige dorpskernen, door landwegen en voetpaden met elkaar verbonden. Vele dorpsgemeenschappen hadden zelfbestuur. Grote hoeven waren in handen van grootgrondbezitters en lagen verspreid in het landschap.

Uit die tijd dateert ook de taalgrens. Vooral plaatsnamen verwijzen nog naar de Frankische aanwezigheid. Krijgsheren en hun gevolg, die voorheen als huurling

in het Romeinse leger dienden, stelden het hofstelsel in. Onvrije landbewerkers (horigen en lijfeigenen) en vrije boeren waren aan de slag in 'heerlijke' reserves, pachthoven en op gemeenschappelijke gronden. De domeinen van grootgrondbezitters met akkers, weiland, woeste gronden en bossen werden vanuit een grote herenhoeve beheerd.

De abdijen en kloosters, die zich vanaf de late 7de eeuw ontwikkelden, kregen van de plaatselijke machthebbers grote stukken land toebedeeld. Ook zij exploiteerden hun bezittingen volgens dezelfde principes. Zo kwamen grote delen van Pajottenland in handen van de Sint-Gertrudisabdij in Nijvel. Lennik groeide uit tot het administratieve en economische centrum van het 'Dietse' deel van het grote domein van de abdij. Er verrees een burcht, marktrecht werd toegekend, een schepenbank nam bestuurlijke taken op en regelde plaatselijke geschillen.

Al was de aristocratie – onder impuls van Clovis – al rond 500 christelijk, toch kwam de kerstening van het platteland pas vanaf de 8ste eeuw goed op gang. In gehuchten en dorpen verrezen de eerste kapellen en kerken. En binnen de grenzen van de parochie hieven adel en kerkelijk gezag belastingen. Stilaan raakten het christelijke geloof en de samenleving nauw met elkaar verweven.

Tot de 11de eeuw zijn slechts weinig archeologische sporen bekend. Merovingische graven zijn sporadisch teruggevonden (o.a. Gooik, Lennik). In de abdij van Affligem kwamen een deels in de grond ingegraven 'kuilhuis' en een graf met aardewerk en mantelspelden of *fibulae* uit de Karolingische tijd aan het licht. Toen het Heilige Roomse Rijk na de dood van Karel de Grote uiteenviel, werden de Lage Landen geteisterd door invallen van de Vikingen. Zij plunderden, maar dreven ook handel en sloten allianties. Ook in Pajottenland.

- Land van adel, kloosters, stedelingen

Tussen de 10de en 13de eeuw veranderde de samenleving ingrijpend. Het leenstelsel dat na de dood van Karel de Grote in voege kwam, verdeelde ook onze gewesten in nieuwe politieke eenheden. Na 1250 brokkelden de feodale structuren stilaan af, al bleven de oude, 'heerlijke' rechten – een kluwen van onderlinge verplichtingen tot trouw, bijstand en betalingen – op het platteland nog lange tijd voortbestaan. Door de plotse toename van de bevolking ontstonden overal in de Nederlanden handelscentra en -steden. Brussel, Edingen, Aalst, Halle, Geraardsbergen...

Tot aan de Franse Revolutie (1789) zullen macht, grondbezit en rijkdom nauw met elkaar verbonden blijven. Adel en geestelijkheid hielden de touwtjes strak in handen in de sterk gelede, agrarische samenleving. Beide bevoorrechte groepen monopoliseerden de grond en de opbrengst ervan. Daarnaast bezaten ze ook de militaire, bestuurlijke en juridische macht. De kerkdorpen van Wambeek, Sint-Katherina-Lombeek en Ternat hoorden toe aan de abdij van Nijvel, terwijl de abdij van Affligem het ruime ommeland controleerde. Beide maakten deel uit van hertogdom Brabant.

Het noorden van Pajottenland (o.a. Sint-Pieters-Leeuw, Dilbeek, Roosdaal...) maakte deel uit van het Land van Gaasbeek. Deze heerlijkheid was in de vroege 13de eeuw door de hertog van Brabant opgericht als buffer tegen de graafschap-

pen Vlaanderen en Henegouwen. Het Land van Edingen in het zuiden was een leen van de graaf van Henegouwen. Aan de grenzen werden verdedigingslinies ingericht. De omwalde mottes met een neer- en opperhof groeiden mettertijd uit tot waterburchten, zoals Kasteel de Viron, Groot-Bijgaarden (Dilbeek), Kruikenburg (Ternat), Coloma, Rukkelingen, Ruisbroek (Sint-Pieters-Leeuw), Gaasbeek (Lennik), Kestergat, Oetingen (Gooik), Steenhout (Galmaarden). Door hun expansiedrift kwamen de graaf van Vlaanderen en de Brabantse hertog veelvuldig met elkaar in botsing. Dit leidde tot tal van gewapende confrontaties en rooftochten in Pajottenland.

Rond 1100 groeide de benedictijner abdij van Affligem uit tot een van de belangrijkste kloosters in de Nederlanden. Haar invloed strekte zich uit tot ver buiten de grenzen. Al snel volgden nieuwe stichtingen, o.a. in Brugge, Vorst, Maria-Laach (Rijnland), Vlierbeek, het Sint-Wivinaklooster in Groot-Bijgaarden (Dilbeek). De abdij had de hoede over 45 parochies, genoot vele geestelijke en wereldlijke gunsten, deed aan armenzorg, beheerde grote pachthoven en wind- en watermolens, ontgon zandsteengroeves, legde visvijvers aan...

Tot de 13de eeuw werden er nauwelijks nieuwe wegen aangelegd. Lange tijd genoot reizen via het water veruit de voorkeur. Dat was niet alleen veiliger, maar vooral ook aangenamer en sneller. Als gevolg van de opkomende steden, jaarmarkten en bedevaarten kwam er vanaf de 12de eeuw meer verkeer over land. Vanaf de late 14de eeuw lieten vorsten en landheren talrijke bruggen en nieuwe verharde wegen aanleggen.

Met de ontwikkeling van de steden nam de invloed van Brussel vanaf de 13de eeuw toe. Stilaan wist een kapitaalkrachtige stedelijke burgerij – naast adel en Kerk – tot de toplaag van de samenleving door te dringen. In het Land van Gaasbeek werden gronden door Brusselaars gekocht of gepacht. In de 14de en 15de eeuw lieten ze ook grote pachthoeves bouwen. Rond 1500 vormden het graafschap Vlaanderen en de aansluitende delen van Brabant en Henegouwen het dichtstbevolkte, meest verstedelijkte gebied ten noorden van de Alpen. De vraag naar voedsel en basisproducten voor de stedelijke nijverheid steeg. Dat bood nieuwe mogelijkheden voor Pajottenland, maar zette ook druk op al wie onderaan de sociaal-economische ladder moest zien te overleven.

- Aan de rand van...

Lange tijd leefde het merendeel van de plattelandsbevolking terzijde van de geschiedenis. Slechts weinigen genoten zelfbeschikkingsrecht. Alles en iedereen stond onder toezicht en het gezag van de adellijke heer, het klooster, een rijke herenboer of hun vertegenwoordigers. Wie niet door God was geroepen of door geboorte was voorbestemd, was dus gebonden aan grond en heer. Persoonlijke vrijheid was niet voor iedereen weggelegd.

Tussen de 12de en de 16de eeuw brokkelden de feodale verhoudingen tussen heren en boeren af. Het hofstelsel en de horigheid verdwenen. De landbouwers waren tot op zekere hoogte vrij. Ze bezaten land, konden hun gronden en boerderijen kopen en verkopen, erven en vererven. Óf ze gebruikten iemands land onder verschillende vormen van pacht: erfpacht, pacht van lange of korte termijn.

Soms was de horigheid overgegaan in een leenverhouding. De pachtsom werd in natura of in geld betaald. Daarnaast inde de Kerk nog het tiendrecht, waarbij iedereen een tiende deel van de opbrengst van het land moest afdragen. Deze sociale belasting diende ter financiering van de armenzorg, het levensonderhoud van pastoors, kosteren en kapelannen, en het onderhoud van de kerkgebouwen.

Terwijl er voorheen dikwijls grensconflicten werden beslecht, had de regio in de 16de eeuw erg te lijden onder de bloedige strijd tussen protestanten en katholieken. Van 1566 tot 1713 kenden de Zuidelijke Nederlanden slechts 29 jaar gewapende vrede! Alsof dat nog niet volstond, werd het platteland vaak door misoogsten en dodelijke ziektes geplaagd. Regelmatig liepen oorlogszuchtige troepen – van vriend en vijand – het gebied onder de voet. De Franse koning Lodewijk XIV wilde immers een groot deel van onze gewesten inpalmen. Het was een moeilijke, onzekere tijd. Ambtenaren en geestelijken probeerden plundering of brandstichting te voorkomen, al moest de lokale bevolking hiervoor soms een hoge prijs betalen en de inkwartiering van verschillende legers in hun landerijen dulden. De kloof tussen rijk en arm nam almaar toe.

In de vroege 18de eeuw waren ook de 'Tongsneyders' en de 'Bende van Jan de Lichte' in de streek actief, over wie in de mondelinge overlevering nog heel wat verhalen de ronde doen. Via rooftochten en soms ruige moordpartijen kwamen ze aan geld, voedsel en drank. Twee eeuwen later zal Louis Paul Boon Jan de Lichte literair vereeuwigen. In zijn romans voert hij een soort van Vlaamse Robin Hood ten tonele. Wreed maar sympathiek. De struikrover staat voor de opstandige mens, die zich zonder scrupules tegen onrecht verzet, de gevestigde orde hekelt en opkomt voor de rechten van de kleine man.

- Broodtarwe, kouters en mest

Tot het midden van de 20ste eeuw was er in Pajottenland slechts één landschapsbepalende economische activiteit: de landbouw. Tijdens de 'middeleeuwse warmteperiode' (ca. 900-1250) werden bos, heide, moeras en woeste gronden in landbouwgrond omgezet. In combinatie met nieuwe landbouwtechnieken zorgde deze grootschalige ontginningen voor het versmelten van kleine landerijen tot grote, open 'kouters'. In de 13de eeuw bedroeg het landbouwareaal ongeveer 80% van het beschikbare land.

Dierlijke (en menselijke) mest (en vaak ook het tekort eraan) was als het ware dé motor van de landschapsdynamiek vanaf de middeleeuwen tot diep in de 19de eeuw. Naast het aanleveren van zuivel, wol, leer, been, vlees, trekkracht en andere producten werd vee vooral gehouden voor de mestproductie. In tegenstelling tot vandaag stond de veeteelt in het merendeel van de boerenbedrijven in Pajottenland in dienst van de akkerbouw.

De oude bewoningskernen lagen niet ver verwijderd van plaatsen waar water beschikbaar was. In het Denderbekken en de Zennevallei, maar ook elders waren dit bij uitstek de randen van beek- en riviervalleien. In de overstromingsgebieden lagen de hooilanden, waar 's zomers ook jongvee en ganzen werden geweid. Het hooi diende als wintervoer voor het vee dat meestal verderop, op weilanden en slechtere – vaak gemene – gronden (wastines, heide...) graasde. Er

waren veekralen, soms in de vorm van een dries, zoals o.a. Ledebergdries in Pamel (Roosdaal) en't Nelleken in Sint-Kwintens-Lennik (Lennik). In de winter bleven de dieren op stal.

Rond 800 kwam het drieslagstelsel in voege om de grond niet te veel uit te putten. Het eerste jaar verbouwde de boer op de akker wintergraan (broodtarwe), het jaar erop zomergraan (brouwgranen zoals gerst en haver, en veevoer) en daarna liet hij het land een jaar onbewerkt. Dit systeem werd toegepast in functie van de beschikbare landbouwgrond, zodat het land altijd voor tweederde bebouwd was. Er waren meerdere oogsten per jaar en op het stuk braakland kon het vee grazen en voor extra natuurlijke bemesting zorgen.

De akkers bevonden zich dichtbij de nederzetting. Ze werden bemest met het afval dat de plaatselijke boerengemeenschap voortbracht, maar vooral met stalmest. Vanaf de 14de eeuw werden vanuit Brussel ook karren met 'stadsstront' aangevoerd. Deze kringloop had ook gevolgen voor de grondwaterstand en de voedingswaarde van de bodem. Omdat de beste gronden bezet waren voor de productie van voedsel voor de mens, was het vee aangewezen op de slechtere gronden. Die gemeenschappelijk beheerde graasgronden werden steeds voedsel- armer en schraler.

Op de vruchtbare leemgronden werden de akkers veelal samengevoegd tot grotere kouters. Deze complexen vertonen een grote openheid. De gronden van diverse eigenaren lagen over de weidse akkers in smalle percelen. De boeren waren gedwongen jaarlijks samen hetzelfde gewas op een kouter te verbouwen volgens het ritme van het drieslagstelsel. Het ploegen, de bemesting, het zaaien en oogsten – alles moest gezamenlijk worden afgesproken.

Het grootste deel van de gemengde bedrijven in de streek was kleiner dan 2,5 ha. In het noorden van Pajottenland waren er overwegend zeer kleine familiale landbouwbedrijven die nauwelijks konden overleven. In elk dorp waren er ook wat grotere en enkele heel grote boerderijen met aanhorigheden. Het zuiden kende vooral middelgrote en grote boerenhoven. De grond is er vruchtbaarder, zodat er een grotere opbrengst was met minder arbeid.

Over het algemeen waren kleine boeren weinig bemiddeld. Tot aan het einde van de 18de eeuw leefde ongeveer een derde van de families in armoede. Het verplichte drieslagstelsel, de beperkte bemestingsmogelijkheden en talloze belastingen (o.a. het 'tiendrecht' van de Kerk) beknotten de opbrengsten. Mogelijk speelden ook de hardere leefomstandigheden en mindere oogsten tijdens de zogeheten 'kleine ijstijd' (ca. 1500-1850) een rol. Zelfs in periodes van betrekkelijke rust was er nauwelijks overschot die op de lokale of stedelijke markt te gelde kon worden gemaakt.

Armoede is een dagtaak. En van de hand in de tand leven vergt veel energie, maar zet ook aan tot vindingrijkheid. De afhankelijkheid van de stad leidde ertoe dat de boeren aanvullende inkomsten zochten door lambiekbier te brouwen, fruit en groenten te kweken, textiel (o.a. weven, kantklossen...) te vervaardigen of andere vormen van plattelandsnijverheid te verrichten.

- Wonen in een agrarisch landschap

In de 18de eeuw was ongeveer drie kwart van de grond in privaatbezit en één vierde in handen van adel, kloosters, kerken en gasthuizen. Door erfrecht raakten de oorspronkelijke gronden sterk versnipperd, waardoor landbouw veelal op kleine schaal werd bedreven. Aan het einde van het ancien régime leefde ongeveer 80% van de bevolking van de opbrengst van het land.

De bewoning concentreerde zich in nederzettingkernen met een marktplein, een kerk, een vierschaar, een veekraal en soms ook een kasteel en een neerhof. Uit deze kleine kernen zijn de huidige agglomeraties gegroeid, waarvan sommige tot diep in de tijd teruggaan. Enkele Pajotse dorps- en gehuchtskernen hebben hun oorspronkelijke structuur behouden. Zo is Sint-Martens-Bodegem (Dilbeek) een dorp met twee kernen, rond de oude burcht (Castelhof) en rond de kerk. In Onze-Lieve-Vrouw-Lombeek (Roosdaal) bestaat de dorpskern uit een vroeggotische kerk, de resten van een donjon (Rokkenborgh) en enkele oude dorpswoningen. Sint-Anna-Pede is nog altijd een landelijk gehucht van Itterbeek (Dilbeek) met een romaans-gotisch kerkje dat herkenbaar is in *De parabel der blinden* van Pieter Bruegel de Oude (ca. 1568). Ook in Strijtem (Roosdaal), Wambeek (Ternat), Sint-Ulriks-Kapelle en Bekkerzeel (Dilbeek) bleven de landelijke dorpskernen tot vandaag opmerkelijk goed bewaard.

Grote boerderijen en bijgebouwen – eveneens vaak met een oude kern – evolueerden naar gesloten vierkantshoeves. Kleinere akkers, weilanden en typische hoogstamboomgaarden waren omheind met houtkanten (o.a. knotwilgen, essen...), hagen (o.a. mei- en sleedoorn, veldesdoorn, hazelaar, hondsroos...) en sloten, terwijl op de glooiende leemgronden zich weidse, open graanvelden uitstrekten. In Noord-Pajottenland lagen ook vele blokvormige, met aarden walle-tjes omsloten 'hopkuilen' met staakvelden voor de hopteelt, die diende voor het brouwen van bier. Verderop lagen de gemeenschappelijke gronden of 'meenten'.

Niet alle grond werd ontgonnen en de adel hield bosgebieden vrij voor jacht en bosbouw. De steilste hellingen waren ongeschikt voor akkerbouw, waardoor enkele belangrijke bosrelicten bewaard bleven zoals o.a. het Liedekerkebos (Ternat), Berchembos (Roosdaal) en Begijnenborrebos (Dilbeek). De bosrijke Dilbeekse heuvels (o.a. Wolfspuiten) werden als steengroeve uitgebaat. Hierop wijzen toponiemen als 'steenpoel' of 'steenputte'. Van 1350 tot 1600 was de vraag naar kalkzandsteen groot. Bij gebrek aan transportmogelijkheden werd bouwmetaal zo dicht mogelijk bij de werf gewonnen. De parochiekerken van Dilbeek en Itterbeek, maar ook de Brusselse Sint-Goedele- en Kapellekerk en het stadhuis van Leuven zijn gebouwd met 'steen van Dyelbeke'.

Aangetrokken door het water vestigden mensen zich ook in de valleien, nabij beken en bronnen. Daar lagen ook watermolens, terwijl hogerop windmolens stonden. Samen met de kerktoren vormden die eeuwenlang een merkteken in het landschap. Molens waren een onmisbare schakel tussen graan en brood, al vervulden ze vaak nog andere functies. Tot aan de industrialisering was er ongeveer per duizend inwoners een molen in gebruik. Hiervan bleven er enkele bewaard, zoals o.a. de watermolen van Volsem (Sint-Pieters-Leeuw), de Bellemolen in Essene, de Boekhoutmolen in Hekelgem (Affligem), de Klapscheutmolen in Wambeek (Ternat), de Hertboommolen in Onze-Lieve-Vrouw-Lombeek (Roos-

daal) en de watermolen in Sint-Gertrudis-Pede (Dilbeek). Beide laatste zijn nog maalvaardig. Terwijl de ene bekend werd door de tragische moord van de molenaar op nieuwjaarsnacht 1747 door de roversbende van Jan de Lichte en later door de populaire televisiereeks *Kapitein Zeppos* uit de jaren '60 van de vorige eeuw, heeft Pieter Bruegel de Oude de Pedemolen afgebeeld in *De ekster op de galg* (1568). Heel wat plaatsnamen verwijzen nog naar het bestaan van een molen, soms bleef enkel de molenaarswoning bewaard (o.a. Dilbeek, Roosdaal).

- *Standbewust en residentieel wonen*

In de tweede helft van de 18de werden overal te lande residentieële landhuizen of kastelen gebouwd als buitengoed, vaak in combinatie met een landbouwfunctie. Dit gebeurde veelal in neoklassieke stijl, volgens het principe van 'vivre entre cour et jardin'. De grote ramen naar Frans voorbeeld beklemtonen het samengaan van binnen en buiten, 'tussen binnenplaats en tuin'. Vele van deze domeinen van ca. 2 tot 4 ha, met een landschapspark, vijver, boomgaard, moestuin... vind je nog terug op de Ferrariskaart (1771-'77).

Dit geldt o.a. voor het kasteeldomein La Motte in Sint-Ulriks-Kapelle (Dilbeek), naar een ontwerp van Laurent-Benoît Dewez, de hofarchitect onder Karel van Lotharingen, met typische U-vormige plattegrond, twee toegangsdreven, een landschapstuin en boomgaard. Ook het landhuis Hof te Zittert in Bekkerzeel (Dilbeek) en kasteel De Helle in Ruisbroek (Sint-Pieters-Leeuw) is hiervan een goed voorbeeld. Uitzonderlijk bleven ook oudere 'huizen van plaisantie' bewaard, veelal in renaissancestijl, zoals o.a. het waterslot Coloma, Hof te Nederloo in Vlezenbeek (Sint-Pieters-Leeuw) en Kasteel De Mot (Ternat).

Tal van 18de-eeuwse of oudere ensembles werden in de loop van de 19de of 20ste eeuw naar de toenmalige smaak aangepast en sommige zelfs gehistoriseerd, zoals o.a. kasteeldomein Terlinden (Ternat); kasteel van Marlier en Hof te Bodegem in Sint-Martens-Bodegem; kasteeldomein Nieuwermolen in Sint-Ulriks-Kapelle, door Paul Saintenoy herbouwd (1928-'32); kasteel Rukkelingen (Sint-Pieters-Leeuw); landhuis Les Ormes en kasteel Briard (Dilbeek). Opvallend is ook het aantal landelijke domeinen langs de Ninoofse Steenweg in Itterbeek (Dilbeek), zoals o.a. kasteel van Winssinger, Gulden kasteel, Sint-Annakasteel.

Dit gebeurde meestal in opdracht van nieuwe eigenaars, rijke bourgeoisie of industriëlen die – naar het voorbeeld van de vroegere aristocratie – een stijlvol, luxueus 'buitengoed met lustbos' wensten buiten de hoofdstad. Ze etaleerden hun welstand ook graag in 'historiserende nieuwbouw', zoals o.a. het neoclassicistische landhuis Inkendael in Vlezenbeek (Sint-Pieters-Leeuw), Villa 'Il Palazetto' in Hekelgem (Affligem), 'Château Le Tilleul' in Dilbeek, het eclectische landhuis 'De Verlosser' in Sint-Ulriks-Kapelle (Dilbeek)... Het kasteel en landschapspark Groenenberg (Sint-Pieters-Leeuw), tegenover het kasteel van Gaasbeek, is een mooi voorbeeld van hoe zelfs nog rond 1900 een volledig nieuw kasteel in neo-Vlaamse-renaissancestijl werd opgetrokken.

- *Van postkoets tot buurtspoorwegen*

Tot 1870 reed dagelijks een postkoets van Brussel via o.a. Vlezenbeek en Sint-Laureins-Berchem (Sint-Pieters-Leeuw) naar Doornik. De postiljon vertrok elke

middag met zijn snelle paarden vanuit de hoofdstad. De oudste dateerbare weg-tracés gaan zelfs terug tot de Romeinse tijd, zoals o.a. de Edingse Steenweg van Bergen naar Asse (o.a. Ternat). Onder het Oostenrijks bewind in de 18de eeuw nam het aantal (kassei)wegen als verbinding tussen steden en dorpen spectaculair toe. Het stenen gedeelte – ongeveer 5 m breed – besloeg het middendeel van de weg. Aan beide zijden was een even brede aarden strook. De systematisch aangeplante bomenrijen verstevigden en begrensd en de wegrand en de bodem, en boden ook schaduw en comfort aan de reizigers. Niet zelden waren het fruitbomen waarvan je zomaar de vruchten mocht plukken.

In 1811 werd de snelle steenweg (N6) uit 1704-'06 tussen Brussel en Bergen (o.a. via Sint-Pieters-Leeuw) door Napoleon geselecteerd als onderdeel van de 'route impériale' die Parijs met Amsterdam verbond. Ook de oude steenweg van Brussel naar Gent (N9) werd tijdens de Spaanse Successieoorlog (1704-'16) door de Franse bezetter aangelegd. (Dus moet de koets van Leopold I enkele dagen voor hij op 21 juli 1831 in Laken de eed aflegde, ook via Affligem en Groot-Bijgaarden hebben gereden.) In de Nederlandse periode (1815-'30) volgden nog andere nieuwe, snelle steenwegen, zoals o.a. de N8 tussen Ninove en Brussel.

Op diverse plaatsen waren er afspanningen: een herberg waar je op kracht kon komen of blijven overnachten en waar je desnoods van paard kon wisselen. Vaak was er ook een hoefsmid actief. Sommige bleven nog bewaard, o.a. *De Kroon* (Roosdaal), *In de Ster* in Sint-Anna-Pede (Dilbeek), *In de Oude Smis van Mekingen* (Sint-Pieters-Leeuw). Tot de komst van de fiets in het laatste kwart van de 19de eeuw, was de postkoets of diligence – naast de trein en de 'boerentram' – het snelste vervoermiddel op het platteland.

Rond 1875 had België al een sterk uitgebouwd treinnetwerk. Op regelmatige afstanden werden stations gebouwd (o.a. Ruisbroek, Dilbeek, Sint-Martens-Bodegem, Ternat). Toch konden nog vele dorpen en gehuchten niet worden ontsloten. Vandaar dat de Belgische overheid besloot een secundair netwerk uit te bouwen: de Nationale Maatschappij der Buurtspoorwegen (NMBS). In 1898 kon je met de stoomtram van Brussel naar Ninove. De lijnen kenden een enorm succes. Wekelijks reisden land- en tuinbouwers naar de stad om er hun waar op de markt of aan de verwerkende voedingsindustrie te verkopen. Arbeiders, bedienden en jongeren konden nu ook makkelijk naar Brussel om er te gaan werken of verder te studeren. Tijdens het interbellum kreeg de tram een elektrisch bovennet. Aan het einde van de jaren '60 werden de verschillende tramlijnen door bussen vervangen. Gelukkig bleef de stelplaats van Schepdaal (Dilbeek) integraal bewaard en in 1962 als Trammuseum ingericht met een unieke verzameling rijtuigen.

- Opkomende industrialisering

In de loop van de 19de eeuw kwam de industrialisering op gang. Terwijl sommige ambachtelijke activiteiten in de Zennevallei aan de rand van Brussel uitgroeiden tot industriële ondernemingen, zodat ook de bevolking toenam, behield Pajottenland tot diep in de 20ste eeuw zijn landelijk, agrarisch karakter en bleef het bevolkingsaantal vrij stabiel. Al is deze geleding vandaag minder sterk zichtbaar, toch is ze nog altijd voelbaar. Als je vandaag met de auto rondrijdt en louter de

grote verkeersassen neemt, merk je amper het verschil tussen stad en platteland. Want waar je ook kijkt, zie je auto's, vrachtwagens, huizen, gebouwen, winkelketens, hoogspanningskabels...

De aanleg van het kanaal Brussel-Charleroi (1827-'31) en de spoorlijn naar Bergen (1838-'40), richting steenkool- en staalbekkens in de Borinage en rond Charleroi, zijn bepalend geweest voor de demografische en ruimtelijke ontwikkeling van Ruisbroek (Sint-Pieters-Leeuw). Halfweg de 19de eeuw deed hier de textielindustrie haar intrede, even later ook de metaalnijverheid.

Elders betekende industrialisering veelal de mechanisering van traditionele sectoren, zoals wind- en watermolens, brouwerijen en stokerijen. Met de opkomst van industriële maalderijen – eerst met stoom, later met diesel- en elektromotoren – verdwenen vele molens geleidelijk aan uit het landschap. In de loop van de 19de eeuw klommen heel wat molenaars op tot succesvolle zakenlui. De imposante 'Moulin de Ruysbroeck', de industriële bloemmolens langs het kanaal Brussel-Charleroi in Ruisbroek uit de vroege 20ste eeuw, zijn hiervan een goed voorbeeld, alsook het industrieel complex (met o.a. een jeneverstokerij) bij het voormalige benedictijnen klooster in Klein-Bijgaarden (Sint-Pieters-Leeuw) dat na 1800 een privé-residentie werd. Overal werden populieren aangeplant voor de luciferindustrie.

Ook brouwers deden goede zaken en werden vaak invloedrijke lokale politici. Een aantal boeren startte al in de vroege 19de eeuw met het brouwen van lambiek. Het streekbier wordt met gemoute gerst, ongemoute tarwe en veel oude hop gebrouwen. De spontane gisting gebeurt in eikenhouten vaten. Puur van het vat laat het zich goed drinken, al dient lambiek veelal als basis voor geuze, kriek of faro. De productie gebeurde aanvankelijk kleinschalig, maar in de loop van de 20ste eeuw groeide het brouwen uit tot een industriële bedrijvigheid. De meeste namen klinken welbekend in de oren: Lindemans uit Vlezenbeek (Sint-Pieters-Leeuw), Girardin uit Sint-Ulriks-Kapelle, Goossens uit Sint-Gertrudis-Pede, Timmermans uit Itterbeek, Eylenbosch en De Troch uit Schepdaal (Dilbeek), De Kam uit Roosdaal, Ankerhof uit Essene (Affligem).

- Katholiek réveil

Tijdens de middeleeuwen en het ancien régime waren alle aspecten van het leven nauw verweven met Kerk en religie. Ook na de opkomst van het protestantisme en de scheiding van de Nederlanden in de 16de eeuw bleef het rooms-katholicisme in onze gewesten staatsgodsdienst. In het hart van elk dorp of gehucht prijkte een kerktoeren. Bovendien waren abdijen en kloosters belangrijke landeigenaars en betaalde de bevolking kerkbelasting. Hieraan kwam een einde met de komst van de Fransen in 1795. Religieuze instellingen werden opgeheven, kerkelijke bezittingen verbeurd verklaard en verkocht. In Pajottenland betekende dit het einde van de zeer machtige abdij van Affligem en de meeste andere kloosters (o.a. Groot-Bijgaarden, Klein-Bijgaarden).

In de loop van de 19de en 20ste eeuw onderging de samenleving ingrijpende veranderingen. De Belgische Grondwet (1831) garandeerde de strikte scheiding tussen kerk en staat. In de moderne maatschappij gingen wetenschap, technologie

en kapitaal hand in hand met het oog op rendement, markt en industrie. Voorts lag de nadruk op keuzevrijheid, solidariteit en burgerzin. Ondanks de geleidelijke secularisering – door antiklerikale liberalen en de opkomende arbeidersbeweging – trachtte de katholieke Kerk haar gezag te handhaven. Via allerlei organisaties (o.a. Boerenbond, landelijke gilden, jeugdbewegingen...) en nieuwe vormen van 'zielzorg' bleef de oude sociale orde op het platteland tot het midden van de vorige eeuw grotendeels gehandhaafd.

De Kerk werd een 'volkskerk'. Het katholieke reveil uitte zich in de heropleving van vroomheid (o.a. bedevaarten, processies, kapellenbouw...) en een krachtig parochiaal leven. Zo verrees eind 19de eeuw in de arbeidersgemeente Ruisbroek (Sint-Pieters-Leeuw) een grotere parochiekerk in neoromaanse stijl, terwijl Oudenaken (Sint-Pieters-Leeuw), Schepdaal en Pamel (Roosdaal) een neogotische kerk kregen. Ook elders volgde nieuwbouw in neostijlen (o.a. Sint-Gertrudiskerk in Dilbeek, Sint-Johanneskerk in Affligem...), terwijl de meeste oudere kerken grondig werden gerestaureerd. Tot diep in de 20ste eeuw werden – vooral in verstedelijkte gehuchten of nieuwe woonwijken – (moderne) kerken gebouwd, zoals o.a. Sint-Stefanus, 1930 (Sint-Pieters-Leeuw), Heilige Familie, 1937 in Groot-Bijgaarden (Dilbeek), Sint-Theresia van het Kind Jezus, 1938 (Dilbeek), Sint-Lutgardis, 1965-'67 (Sint-Pieters-Leeuw), Sint-Dominicus Savio, 1978 in Groot-Bijgaarden (Dilbeek)...

In 1876 werd, kort na de verschijningen van Onze-Lieve-Vrouw in Lourdes, in het gehucht Poelk (Roosdaal) een replica van de grot in de Pyreneeën gebouwd. Uit die tijd blijven nog twee statige beuken bewaard. Ook in Terafene (Affligem) werd in 1885 een bedevaartsoord met een Lourdesgrot opgericht, met een omganging van 15 kapellen, gewijd aan de 'Mysteries van de Rozenkrans', uit het interbellum. Zoals de vele kapellen en wegkruisen zijn deze uitingen van Maria-devotie voor wie gelooft, nog onverminderd plekken van troost en verpozing.

Na de Tweede Wereldoorlog zou, onder invloed van toenemende welvaart, mobiliteit en technologische vernieuwingen (o.a. televisie...), ook de plattelandscultuur in een mum van tijd moderniseren. Dit leidde uiteindelijk tot de ontzuiling en de ontkerkelijking van de samenleving, zodat wat vandaag nog rest van het rijke religieuze leven in Vlaanderen, voor vele mensen nog enkel cultuurhistorische waarde heeft, erfgoed is geworden en dient te worden herbestemd.

- Volksverheffing en werken van barmhartigheid

Naastenliefde is diepgeworteld in de christelijke samenleving. Ooit bestonden onderwijs, ziekenzorg of armenhulp haast uitsluitend bij gratie van religieuzen. Eeuwenlang namen ze die maatschappelijke taken op zich. Als we vandaag nog altijd in een verzorgingsstaat leven, hebben we dat voor een groot stuk te danken aan de inzet en het engagement van deze gedreven, vaak stille werkers.

Toen na de Franse Revolutie opnieuw ruimte ontstond voor nieuwe kloosterstichtingen, luidde dit een opmerkelijke bloeiperiode in. Vooral in de eerste helft van de 20ste eeuw leidde dit tot een heuse katholieke hausse. Kort na de Tweede Wereldoorlog telde België zo'n 50.000 kloosterzusters en bijna 18.000 priesters,

paters en broeders! Maar vanaf de jaren '60 van de vorige eeuw zou het aantal intredingen fors dalen.

Heel wat pastoors vroegen vooral vrouwelijke religieuzen om in hun parochie onderwijstaken op te nemen. De Zusters van Don Bosco stichtten in 1910 het Don-Bosco-instituut, de Zusters van Liefde in 1927 het Regina-Caelilyceum in Dilbeek. In 1932-'38 bouwden de Zusters van Sint-Antonius van Padua een nieuwe kostschool voor meisjes en klooster in Sint-Pieters-Leeuw. En natuurlijk was er ook de missionering, zoals o.a. door Scheutisten – genoemd naar het moederhuis in de Anderlechtse wijk Scheut(veld) langs de Ninoofse Steenweg – die aanvankelijk vooral actief waren in China en Congo. Ooit ingericht als opleidingscentrum (1941), fungeert de voormalige priorij van Klein-Bijgaarden (Sint-Pieters-Leeuw) vandaag als rustoord voor bejaarde missionarissen.

Tot de jaren '70 van de vorige eeuw had elk dorp een basisschooltje met een of meer klasjes. In 1842 werd elke gemeente bij wet verplicht een lagere school in te richten om het analfabetisme op het platteland tegen te gaan, echter met weinig succes. Een stiel of ambacht leerde je immers al doende, vanuit de praktijk. Aan het einde van de 19de eeuw werden overal gemeentescholen (vaak met een onderwijzerswoning) gebouwd, waarvan sommige nog bewaard bleven. Vooral meisjes waren tot de wet op de leerplicht uit 1914 ongeletterd.

- Ingrijpende demografische en ruimtelijke ontwikkelingen

In 1845 telden Dilbeek, Sint-Pieters-Leeuw, Roosdaal, Affligem en Ternat samen ruim 28.000 inwoners. Het merendeel van de bevolking leefde van de opbrengst van het land. Hierin kwam in de 19de eeuw slechts weinig verandering, al was er wel een demografische groei van zo'n 20 %. Door de geleidelijke ontsluiting van de streek met de trein en stoomtram werd de voedselproductie gediversifieerder in functie van de stijgende vraag uit de zich snel ontwikkelende hoofdstad. 'Boerkozen' – tuinbouwers uit de westrand van Brussel en omliggende Pajotse dorpen – boden hun fruit en groenten aan op de markten, terwijl ook volop bier werd gebrouwen. Schepdaal (Dilbeek) was vooral bekend van de aardbeikweek. De groeiende vraag naar lambiek kwam ook de hopteelt ten goede. Uitzonderlijk bleven in Sint-Martens-Bodegem en Sint-Ulriks-Kapelle (Dilbeek) nog enkele hoeven met een hopast en enkele hopvelden bewaard.

In 1900 stond de teller op 40.475 inwoners. Door de vraag naar werkkrachten uit het hele land in de opkomende industrie was de bevolking in Ruisbroek en omgeving (Sint-Pieters-Leeuw) intussen meer dan verdubbeld. Nieuwe sociale huisvestingsproblemen drongen zich op, arbeiderswoningen werden gebouwd. Na de Eerste Wereldoorlog kreeg de burgerlijke samenleving overal gestalte: minder kroostrijke gezinnen, een grotere geletterdheid, een groeiende middenklasse, meer democratisering, migratie en internationale handel... In de landbouw leidde het systematische gebruik van kunstmest tot meer rendement en de toenemende mechanisering tot schaalvergroting. Dit stimuleerde de omschakeling naar intensieve tuinbouw en hopteelt in de Dilbeekse deelgemeenten.

Handel en nijverheid concentreerden zich aanvankelijk in hoofdzaak langs de grote verkeersassen (o.a. Ninoofse, Bergense Steenweg...) en de kanaalzone in

Ruisbroek. Er werden eenvoudige rijhuizen, statige burgerwoningen, vrijstaande villa's... gebouwd en er ontstonden nieuwe woonkernen, stationsbuurten, cités, moderne tuinvijken... Tijdens het interbellum en vooral na de Tweede Wereldoorlog trokken kapitaalkrachtige Brusselaars uit de stad, gevolgd door bedienden en arbeiders die in (omgeving van) de hoofdstad werkten.

Onder invloed van de stijgende concurrentie uit het buitenland en de Europese regelgeving werden de gemengde familiale landbouwbedrijven grote, geïndustrialiseerde en mettertijd zelfs geautomatiseerde voedselproducenten waar steeds minder mensen werkten. Door de oprukkende verstedelijking slibde de ruimte tot aan de Brusselse ring (E19) volledig dicht. Percelen waar tevoren fruit en groenten werden gekweekt, werden onteigend voor de bouw van woningen en winkelcentra, al bleef Pajottenland wel gespaard van grootschalige industrialisering.

Sommige dorpen evolueerden tot relatief welvarende, randstedelijke woonkernen met een residentieel karakter, terwijl andere geïsoleerd raakten, hun landelijk karakter behielden en een demografische terugloop kenden. In 1961 wonen er zo'n 75.000 mensen in Dilbeek, Sint-Pieters-Leeuw, Ternat, Roosdaal en Affligem. Tussen 1950 en 1975 verdubbelde het inwoneraantal in Dilbeek zelfs, met weer nieuwe verkavelingen, sociale woonwijken, projectontwikkelingen... tot gevolg. Overal bleef de bevolking groeien, wat zeer veel druk zette op de beschikbare ruimte in het buitengebied.

Op dit moment ligt de bevolkingsdichtheid in Roosdaal, Affligem, Ternat, Sint-Pieters-Leeuw en Dilbeek (tussen 724 en 904 inwoners per km²) ruimschoots hoger dan het Vlaamse gemiddelde (487 inwoners per km²). Vandaag huisvesten de vijf Pajotse gemeenten zo'n 120.000 mensen. Dit is een toename van 60% in zestig jaar.

Didactiek en werkvormen

Didactiek is de kunst om een boodschap over te brengen. Hiervoor zijn – naast terreinkennis en een goede voorbereiding (wandelaroute) – presentatie- en communicatietechnieken cruciaal. Algemeen geldt de regel dat 80% van het effect afhangt van de manier waarop een boodschap wordt aangereikt. Hierbij spelen dosering en sociale vaardigheden, maar ook lichaamstaal, intonatie, stiltes en woordkeuze een belangrijke rol.

Ooit was onderwijzen het wonder wijzen. Zoals onderwijs bij de Kelten steevast in openlucht gebeurde. Je zocht ergens beschutting onder de stevige kruin van een eik of beuk en je werd ingewijd in de wonderen van het leven. Onderwijs gebeurde dus onder de hoede van eeuwenoude bomen. Dit is trouwens ook de etymologie van 'understand' in het Engels. Je staat niet alleen op de schouders van wie je voorafgingen, maar ook in de schaduw van de oudste levende wezens in de wijde omgeving...

Enkele tips. Zorg ervoor dat je aansluit bij het kennisniveau van je toehoorders. Wat zijn hun interesses en verwachtingen? Wat wil je met hen bereiken en met welk doel? Maak duidelijk hoe je de sporen in het landschap leest en breng zoveel mogelijk de essentie naar voren. Zorg er alvast voor dat je de verschillende landschapelementen benoemt en hun onderlinge samenhangen zichtbaar maakt. Tracht dit te doen op plekken waar het landschap voor zich spreekt. Vooral persoonlijk beleefde, sterke ervaringen beklijven. Heb oog voor grote verbanden én kleine, schijnbaar toevallige elementen en anekdotes, maar verlies je niet in details. Houd – temidden van de complexiteit – altijd ook de rode draad voor ogen en koppel regelmatig terug met je publiek. Bied voldoende ruimte voor reacties en vragen, en speel hierop in. Blijf regelmatig stilstaan en kijk achterom. Neem voldoende afstand en zorg voor voldoende innerlijke rust – bij jezelf en je toehoorders. Luister ook naar het landschap en herhaal waar nodig. Tracht zoveel mogelijk tot algemene inzichten en conclusies te komen. Tracht aldus, stapsgewijs, samen, vanuit die meerstemmigheid, het landschap te benaderen en 'van binnenuit' te begrijpen.

Wanneer je een boodschap wilt overbrengen, is het nodig je af te vragen op welke manier dit het best gebeurt. Er bestaan tal van didactische werkvormen. Je dient altijd rekening te houden met (het niveau van) je doelgroep. Enkele vragen kunnen je hierbij helpen. Hoe stel jij je op? Wat is het beoogde resultaat? Hoe begin je? Wat is de verhouding tussen wat je woordelijk aanreikt en de beleving van de toehoorder? Ben jij richtinggevend of moet het publiek het landschap zelf ontdekken? En hoe balanceer je tussen beide? Je dient ook te weten waarom je voor een bepaalde werkvorm kiest? En achteraf is een evaluatie altijd nuttig.

leestips:

- Els de Vaan & Jos Marell, *Praktische didactiek voor natuuronderwijs*, Coutinho, Bussum, 2012 [handboek voor lerarenopleiding over natuuronderwijs met 'echte materialen en organismen' in 'een voortdurende wisselwerking tussen denken, doen en beleven']
- Els de Vaan & Jos Marell, *Praktische didactiek voor natuur en techniek*, Coutinho, Bussum, 2020 [idem, over zelfstandig 'onderzoekend en ontwerpend leren']
- *Werkvormenboek. Handleiding voor natuur- en milieueducatieve activiteiten*, IVN Vereniging voor natuur- en milieueducatie, Amsterdam, 2007; <https://natuurgidsencursus.nl/documenten/Werkvormenboek.pdf> [degelijke handleiding met handig overzicht werkvormen]